

nummer 4 juni 2003

OPDRACHT VAN DE VERENIGING
VAN OUDEREN IN GESCHIEDNIS EN
CRAFTSPORING IN NEDERLAND (VON)

KLEIO

**De raadsels
van Gizeh**

**Rondom de
wederopbouw
van het
Berlijnse
stadskasteel**

**VMBO-
methoden**

**Lesgeven aan
twee kampen**

jaargang 44

Peter Wester
voorzitter (KNHG, VVVO),
 Denekamperstraat 28.
 7588 PW Beuningen Ov.
 Tel. 0541 - 552 061 (thuis)
 Tel. 0541 - 585 203 (werk)
 westerkok@introweb.nl

Renée Schreuder
vice-voorzitter (Commissie
Volwasseneducatie, website
VGN, Kleio),
 Couwenhoven 46-01,
 3703 EM Zeist.
 Tel. 030 - 695 9506.
 info@vgnkleio.nl

Jan-Maarten de Wit
(secretaris, Commissie
Basisvorming/ VMBO),
 Anemonenstraat 6,
 6942 WT Didam.
 Tel. 0316 - 226 568.
 jm.dewit@liemerscollege.nl

Johan Raven
penningmeester
(Didactiviteitencommissie,
RAD),
 Kinkhoorn 8,
 9051 MJ Stiens.
 Tel. 058 - 257 4050.
 johanraven@hetnet.nl

Marjan de Groot-Reuvekamp
(Commissie PA-BO; SLO)
 Romperdreef 26,
 5233 EK Den Bosch.
 Tel. 073 - 6420 692.
 p.m.degroot@home.nl

Laurens Gerrits
(Commissie Havo/Vwo)
 Louis Bouwmeesterstraat 10,
 6708 NM Wageningen.
 Tel. 0317 - 421542.
 l.gerrits10@chello.nl

Administratie VGN:
Administratiekantoor
H. Adema,
Aldlansdyk 50,
9051 DH Stiens.
Tel 058 - 257 5447.
Fax 058 - 257 3999.
E-mail:
henk_adema@hotmail.com

VGN giro: 128701 t.n.v. penningmeester VGN Stiens.

E-mail: info@vgnkleio.nl
Website: www.vgnkleio.nl

Kleio is het blad van de Vereniging van docenten in geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN). Leden ontvangen het gratis. Wilt u lid worden? Neem contact op met de administratie. Aanmelding is ook mogelijk via de VGN-site.

Contributies 2003:

- Bij bezoldiging t/m HOS-schaal 10.6 € 50
- Bij bezoldiging vanaf HOS-schaal 10.7 € 60
- Docent met drie of meer vakken € 35
- Baan van minder dan 0,6 fte € 40
- Kennismakingslid (alleen voor studenten) € 25
- Buitengewone leden, pensioen, VUT € 45
- Partnerlidmaatschap € 70

Abonnement:

- Binnenland € 61
- Buitenland, Europa € 65
- Buitenland, overig € 75
- Losse nummers incl. verzendkosten € 8

Dat er van *Het zwijgen van Maria Zachea*, de meervoudig bekroonde familiegeschiedenis van Judith Koelemeijer, inmiddels al 150.000 exemplaren verkocht zijn, zegt wat over de historische interesse bij het lezende publiek. Hetzelfde geldt voor de half miljoen exemplaren die van *De eeuw van mijn vader* van Geert Mak over de toonbank gingen. Van *Hoe God verdween uit forwerd* werden er 275.000 verkocht.

Toen ik die getallen laatst in de krant las, moest ik aan mijn examenleerlingen denken die op dat moment op het onderwerp Nederland 1950-1990 zaten te zweegen. Zo'n als saai ervaren examenthema, en tegelijk zulke boeiende recente lectuur over dezelfde periode! Hoe kon dat nou? Voor velen was dit examen slechts een exercitie in het van buiten leren van feiten voor de kennisquiz die het in hun ogen nu eenmaal was. Als docent had ik die houding nog aangemoedigd ook: 'Vooral de stofomschrijving goed in je hoofd zetten!' Hoezeer ik daarnaast ook geprobeerd had de officiële geschiedenis te verbinden met het persoonlijke verleden, de vraag bleef: voor wie zou dit examenonderwerp nu eens een opstapje betekenen naar het lezen van zo'n historische bestseller, en zo naar dieper inzicht in de ingrijpende veranderingen van de laatste halve eeuw?

Gelukkig biedt *Kleio* weer de nodige lichtpuntjes. Kijk zelf maar. Het raadsel van de piramides van Gizeh. Een portret van Jan Siebelink en zijn fascinatie met Margaretha van Parma. De geschiedenis van Duitsland weerspiegeld in de lotgevallen van het Berlijnse stadskasteel. Boeiende discussies in Bologna over ons schoolvak. Wat boffen we toch eigenlijk met zo'n veelkleurig vak als geschiedenis.

Jan van Oudheusden

Redactie

Jan van Oudheusden,
voorzitter,
 Massenetstraat 21,
 5144 WP Waalwijk.
 Tel. 0416 - 33 74 30.
 jan.oudheusden@home.nl

Carla van Boxtel,
 Langemeijerstraat 13,
 5473 GS Heeswijk-Dinther.
 Tel. 0413 - 29 29 96.
 c.vanboxtel@fss.uu.nl

Maria van Haperen,
 Korte Kerkstraat 14,
 5524 AX Steensel.
 Tel. 0497 - 517573.
 a.vanhaperen@chello.nl

Huib Oattes,
 Roerdorp 80,
 3641 TK Mijdrecht.
 Tel. 0297 - 28 11 97.
 hfoattes@wxs.nl

Oscar Lansen,
medewerker en correspondent VS,
 History Department UNC
 Charlotte.

Stefan Boom,
 Graaf Janlaan 46,
 1412 GH Naarden.
 Tel. 035 - 694 87 42.
 s.boom@hccnet.nl

Cees Bol,
 Fazantenkamp 387,
 3607 XC Maarssenbroek.
 Tel. 0346 - 56 57 12
 ceesbol@wanadoo.nl

Hans Moors,
 Groenewoudseweg 50,
 6524 VB Nijmegen.
 Tel. 024 - 328 14 36.
 hans.moors@hccnet.nl

Joke Noordstrand,
 Lorentzplein 18,
 2012 HG Haarlem.
 Tel. 023 - 532 9904.
 j.noordstrand@worldmail.nl

Ger van der Drift,
 Lindenstraat 81,
 3203 VH Spijkenisse.
 Tel. 0181 - 619 268.
 g.vanderdrift@penta.nl

Hans Pols,
secretaris,
 Van Aerssenstraat 140,
 2582 JT Den Haag.
 Tel. 070 - 3501 380.
 j.pols@penta.nl

Tineke Bogaerts,
eindredacteur,
 Omloop-West 9,
 3402 XM IJsselstein.
 Tel. 030 - 688 35 76
 Fax 030 - 688 84 59
 c.bogaerts@hccnet.nl

ISSN 0165-6449

Wilt u artikelen voor Kleio toesturen aan de secretaris van de redactie. Berichten voor de Kleiokrante, aktualiteiten, mededelingen van commissies, aankondigingen en dergelijke kunnen naar de eindredacteur. Neem voor informatie over adverteren in Kleio contact op met de eindredacteur.

In dit nummer

2 *Mediastrijd tussen geloof, hoop en wetenschap*

De oorlog om Gizeh

STEPHAN KLEIN

Fantasie of reële mogelijkheid: is er iets te vinden onder de sfinx? Ja zeker, zegt de zender Discovery. Een in het nauw gedreven wetenschapper slaat terug met National Geographic! Maar raak?

8 *Boek van de maand*

Margaretha, een mislukte landvoogdes

GER VAN DER DRIFT

Bespreking van *Margaretha* door Jan Siebelink en interview met de auteur.

14 *Gordiaantje*

Het stadskasteel blijft Berlijn in bedwang houden

TON VAN ZEELAND

Naast de gerestaureerde Dom van Berlijn lag vroeger het stadskasteel van de Duitse keizers. Nu is daar het Palast der Republik uit de DDR-tijd met de Marx-Engels-Platz voor defilees.

Het gaat verdwijnen voor de herbouw van het stadskasteel. Maar dat was een moeilijk besluit, waarbij allerlei aspecten van het Duitse verleden een rol gespeeld hebben.

21 *Methoden voor de vmbo-bovenbouw - vervolg*

RENÉ CORBEIJ EN JOOST DIK

Bespreking van *Sfinx* en *Bronnen*

42 *Verstandig reageren in zeer emotionele situaties*

Tegenstellingen in de klas

HANS KALDENBACH

En verder

26 *Met Euroclio naar Bologna*

31 *Boek van de maand door Jan Schipper*

33 *Boeken*

45 *Kleiokrant*

**Mediastrijd tussen geloof,
hoop en wetenschap**

STEPHAN KLEIN

De oorlog om Gizeh

Het Oude Egypte is in de mode. Fantasy en bordspelen vertonen Egyptische trekjes en op kanalen als National Geographic en Discovery worden regelmatig lange series uitgezonden. Hoe moeilijk het is een goede scheiding te maken tussen wetenschap en speculatie leest u in dit artikel. Ook de egyptoloog blijkt gevoelig voor 'politiek'.

"Everyone says that at noon, you leave your office and go through a tunnel from your bathroom to the Great Pyramid. There you hide things that prove that the pyramids are linked to a lost civilisation."

"Did you identify any tunnels in my bathroom?" I asked.

"No!" he responded.

"So what are you planning to do with the photos of my private bathroom?"

And to my astonishment he said he would publish them on the Internet. This is not a joke! It is a true story. It is one of the reasons why I created a website to publicise an up-to-date picture of everything discovered in the Great Pyramid.

(Dr. Zahi Hawass in *Al-Ahram Weekly Online*, 24-30 oktober 2002.

Na een twee uur durende live-uitzending op *National Geographic* stuitten ze op een steen. Het was 17 september 2002, de climax van een avondje 'hard science and live televi-

sion'. Onder leiding van twee vermaarde egyptologen, Dr. Zahi Hawass en Dr. Mark Lehner, was al een belangrijke sarcofaag geopend met de camera erbovenop. Maar van groter belang was de camera die zich, gemonteerd op een klein robotje, door een vers geboord gat zou begeven in de steen met koperen handvaten. Deze blokkeert de zuid-schacht vanuit de Koninginnenkamer in de piramide van Cheops (Khufu) en werd in 1993 ontdekt.

De entourage was indrukwekkend. De avond was reeds lang gevallen, lichtbundels gaven de piramiden de benodigde mysterieuze sfeer. Als een ware ontdekkingsreiziger haastte Zahi Hawass zich, badend in het zweet, van de ene naar de andere vindplaats. Ook in de piramide had hij alles onder controle. De camera bewoog zich door het geboorde gat en wat bleek? Achter de steen bevond zich een andere steen. Dus was er sprake van een holte! Zoiets was in geen 130 jaar meer ontdekt in de Grote Piramide, aldus de presentatrice. Ook Hawass kon de kijker gerust stellen: *'I think we have a discovery.'*

Dat moest ook wel, want het programma was aangekondigd als 'Secret Chambers Revealed'. De minder argeloze kijker voelde zich ongemakkelijk. In plaats van ruim de tijd te nemen, had men in de geprogrammeerde twee uur welgeteld 1 minuut 51 seconden gereserveerd voor de evaluatie van de ontdekkingen die konden volgen. Was de kijker misschien getuige geweest van de tweede keer dat de camera een kijkje nam? Vragen alom, maar bovenal deze: wat bezielt twee van de meest vooraanstaande egyptologen tot een dergelijke sensatiezucht?

Het antwoord ligt in de grote druk die egyptologen ondervinden van publicaties die qua niveau variëren van semi-wetenschappelijke theorievorming tot schreeuwerige boeken doordrongen van een hang naar mysterieuze, verborgen kennis. Of – en dat is des te verwarrender – een combinatie van beide.

Tot de laatste categorie behoren de boeken van Robert Bauval c.s., vertaald in het Nederlands als *Het ori-onmysterie*, *Het raadsel van de sfinx* en *De geheime kamer*.¹

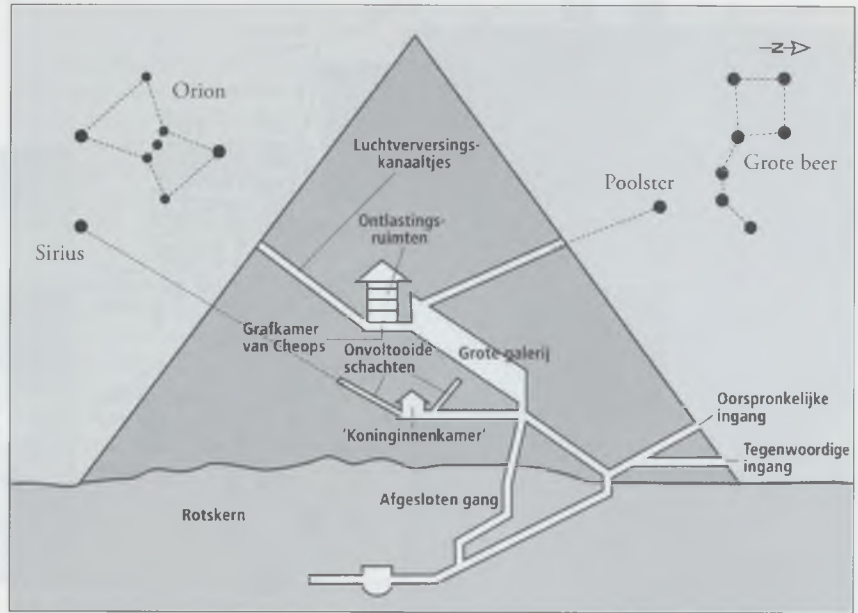
Stephan Klein is vakdidacticus aan de Universiteit Leiden.

De theorie van Bauval

Bauval's boeken hebben de afgelopen tien jaar zoveel stof doen opwaaien dat er alleen al om die reden niet aan te ontkomen valt. Ze bevatten een complex van ideeën dat inmiddels een behoorlijke samenhang heeft gekregen, maar ook veel losse einden bevat. Veel van de traditionele kennis over de functie en datering van het Gizeh-plateau wordt hier in twijfel getrokken. Dat de schachten in de Grote Piramide gericht leken op sterren was al in de jaren zeventig aangetoond, maar Bauval voegde daar verrassende interpretaties aan toe, gebaseerd op bronnen van kennis die door de traditionele egyptologie niet worden gebruikt of maar moeilijk worden erkend. De bekendste is de zogeheten Orion-Gizeh-correlatietheorie, waarin astronomische inzichten zijn verwerkt. De theorie is gebaseerd op het oud-Egyptische concept van de magische identiteit tussen de hemelse en de aardse sfeer. De positionering van de drie piramiden ten opzichte van elkaar en van het complex als geheel ten opzichte van de Nijl, aldus Bauval, komt nagenoeg exact overeen met de drie sterren in de gordel van Orion en van Orion ten opzichte van de Melkweg. Dit sterrenbeeld werd in Egypte geassocieerd met de god Osiris. Een van de zuidschachten zou ook op de gordel van Orion zijn gericht.

Het patroon klopte echter niet voor de datering die voor de bouw van de piramiden wordt aangenomen, rond 2500 v.C. tijdens de Vierde Dynastie. Op basis van het astronomische idee van precessie, dat wil zeggen de toebeweging die de aarde elke 26.000 jaar maakt, berekende Bauval dat een vrijwel exacte overeenkomst tussen Gizeh op aarde en Orion in de hemel plaatsvond in 10.500 v.C.

Wat is er zo bijzonder aan dit jaartal, behalve dat het buiten iedere geaccepteerde chronologie van de Egyptische beschaving ligt? Bauval wil aannemelijk maken dat dit moment in de tijd door de Egyptenaren zelf als de oorsprong van hun beschaving werd gezien. Daarvoor zijn geen archeologische bewijzen

Doorsnede van de piramide van Cheops op het plateau van Gizeh. De schachten lijken gericht op Orion en de Grote Beer.

voorhanden en dat is een groot probleem.

Astronomie als bron

Bauval baseert de kern van zijn argumentatie op twee soorten bronnen, een die voor de gevestigde wetenschap onbetrouwbaar wordt geacht en een die onbekend is. Volgens Bauval bevatten Egyptische mythologische verhalen aanwijzingen over een 'eerste tijd' waarin goden op aarde heersten en hij stelt dat die periode in de Egyptische cultuur als een historische periode werd gezien. Daarnaast zoekt hij argumenten in de astronomie. Bauval geeft aan dat ook het sterrenbeeld Orion een 'geschiedenis' heeft in die zin dat het door de werking van precessie een beginpunt heeft rond 10.500 v.C. Vanaf dat moment stijgt het sterrenbeeld qua positie aan de hemel gedurende het eerste deel van de precessiecyclus van 13.000 jaar en zal het in de toekomst weer zakken gedurende het tweede deel. De sterrenhemel fungeert daardoor als een klok met een looptijd van 26.000 jaar. Zijn bewering is derhalve dat het plateau van Gizeh een compositie is van de Vierde Dynastie die verwijst naar een astronomisch gemarkeerde oertijd.

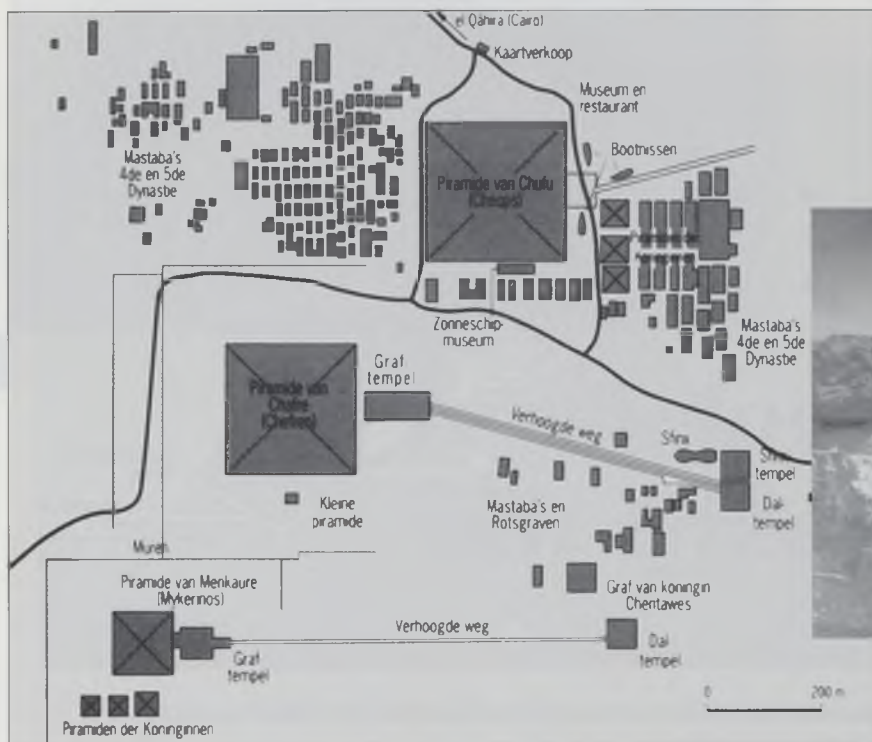
Een zover teruggedateerde oorsprong bleek voor de meeste egyptologen

onaanvaardbaar. Als subjectieve periode – een door de Egyptenaren van de Vierde Dynastie geconstrueerde oorsprongsmythe – is de theorie voor de gevestigde wetenschap al hoogst problematisch, maar de claim dat het een historische periode zou kunnen zijn, werd afgedaan als een verzinsel vanwege het gebrek aan archeologisch bewijs.

Het gaat hier eigenlijk om twee manieren van omgaan met geschiedenis, waarbij de centrale vraag is aan welke terreinen van kennis je 'bronnen' voor je geschiedverhaal mag ontleen en hoe je bronnen als oorsprongsmythen, piramide- en sarcofaagteksten en visuele afbeeldingen van hemel en aarde moet interpreteren.

Dit probleem werd haast onoverbrugbaar door de uitwerkingen die Bauval en anderen de afgelopen jaren publiceerden. Zij gaan voort op de weg van 'kennisverwerving' uit voor de egyptologie minder gebruikelijke of onacceptabele bronnen: de geologie, de Atlantismythen en de hermetische geschriften.

De volgende stap was namelijk dat de 'eerste tijd' van de Egyptische beschaving werd gekoppeld aan de mythe van de vergane, hoogontwikkelde beschaving van Atlantis. De

Het plateau van Gizeh. Bij het begin van de weg naar de piramide van Chefred staat de sfinx. Een beeld uit andere tijden?

gedachte werd onderbouwd met een verwijzing naar de sfinx die volgens de geologen Robert Schoch en John Anthony West verticale erosiepatronen heeft. Deze zouden alleen door vallend water kunnen zijn veroorzaakt. De sfinx is in deze interpretatie dan ook van veel oudere datum. Het hoofd zou wel uit de Vierde Dynastie dateren, maar voor het lichaam gaan Schoch en West uit van de periode tussen 5000 v.C. en 15.000 v.C. De verticale erosie door hevige regenval is volgens hen het gevolg van de klimaatverandering die gepaard ging met het einde van de laatste IJstijd.

De sfinx is zo een tastbaar restant geworden van een hoogstaande beschaving die ten onder is gegaan, maar waarvan de geheime kennis is bewaard gebleven op de plaats waar deze voor-historische beschaving zou zijn ontstaan. De plaats van die oerheuvel is volgens Bauval niets anders dan het plateau van Gizeh.

De geheime kennis der Egyptenaren

De laatste stap in deze radicale reconstructie van het Egyptische verleden is het lokaliseren van de geheime kennis die de oude Egyptenaren zouden hebben bezeten. Deze kennis werd vereenzelvigd met de god Thoth. Bauval, samen met

Graham Hancock, bouwde hier voort op de gedachte dat het gehele complex van Gizeh een astronomische constructie is en dat derhalve ook de sfinx daarin een rol moet hebben.

Op basis van het Egyptische concept van dualiteit – de magische overeenkomst tussen hemel en aarde – stelden zij dat de sfinx als object alleen verklaarbaar is wanneer die een hemelse tegenhanger heeft. Daarvoor komt het sterrenbeeld Leeuw in aanmerking.

Via computermodellen reconstrueerden zij het moment waarop de sfinx, die op het oosten is gericht, zichzelf ziet verschijnen aan de hemel in het schemerduister vlak vóór het opkomen van de zon tijdens het lentepunt. Dat moment doet zich, aldus beide auteurs, alleen voor rond 10.500 v.C. De zon, als bron van licht, bevindt zich dan imaginair onder de achterpoten van het sterrenbeeld Leeuw en daar, aldus beide auteurs, bevindt zich op aarde zijn equivalent: de oude wijsheid van een verloren beschaving in een holle ruimte of zaal onder de achterpoten van de sfinx.

In zijn laatste boek heeft Bauval deze theorie uitgewerkt door uitgebreid alle verwijzingen naar zo'n geheime ruimte onder de sfinx na te

gaan. Zijn bronnen zijn onder andere passages uit de verschillende dodenboeken, een stèle uit de voorpoten van de sfinx (geplaatst tijdens de restauratie door Thoetmosis IV rond 1400 v.C.) en ook het *Corpus Hermeticum*. Dit zijn dialogen uit de periode tussen de eerste eeuw v.C. en de tweede eeuw n.C., waarin de god Thoth in zijn gehelleniseerde gedaante als de priester Hermes Trismegistus (de driewerf Grote) zijn pupil Asclepius inwijdt in de magische religie van het Oude Egypte. Tijdens de Renaissance beleefden deze geschriften een grote populariteit en werd deze Hermes als een historische persoon beschouwd. De gedachte aan de verborgen kennis van Egypte is sindsdien in leven gehouden in geschriften van organisaties die wel om hun culturele waarde interessant worden geacht, maar niet vanwege hun betrouwbare kennis van het oude Egypte: de rozenkruisers, de vrijmetselaars en – veel minder bekend – de organisaties van de zelfhypnotiseur en helderziende Edgar Cayce (1877-1945). Diens voorspellingen en de rest van zijn nalatenschap worden beheerd door de *Association of Enlightenment and Research* (ARE) en de *Edgar Cayce Foundation* in Virginia. Deze zijn nog steeds op zoek naar de bron van kennis uit het oude Egypte en financierden ook archeologische expedities in Gizeh. Daarnaast zijn zij betrokken bij allerlei publicaties over 'ancient mysteries'.²

Daar distantieert Bauval zich overigens expliciet van.

Geloof of wetenschap?

Ook voor wie niet gespecialiseerd is in dit onderwerp, is het niet moeilijk een aantal zwakke plekken in Bauvals theorieën over Gizeh te vinden.

Hij introduceert op zijn website de term 'alternatieve geschiedschrijving' als een soort geuzennaam. Die geschiedschrijving moet soms echter als een vorm van 'magische' geschiedschrijving worden getypeerd in die zin dat Bauval vaak oorzakelijke verbanden ziet waar er eerder sprake is van toevallige overeenkomsten. Daarnaast beschouwt hij het voortdurend terugkeren van verwijzingen naar oude Egyptische kennis in tal van historische teksten als een bewijs voor het bestaan van een ononderbroken traditie.

De wetenschapper zal eraan herinneren dat in de praktijk tradities steeds opnieuw blijken te worden uitgevonden. Bauval daarentegen meent dat *'zulke belangrijke ideeën inderdaad (kunnen) zijn overgedragen door ze als een soort archaische chip te installeren in het hart van nieuwe filosofieën en veelbelovende religieuze en intellectuele stromingen, om ze op die manier veilig te stellen in tijden van onrust en gevaar.'*³

Hij laveert in zijn laatste boek dan ook tussen de harde distantie van de kritische, wetenschappelijk journalist en de zachte ontvankelijkheid van de gelovige in de hermetische boodschap: *'Was het mogelijk dat ik me, hoe vreemd ook – steeds meer openstelde voor een krachtige onderbewuste boodschap die verborgen lag in de symbolische sterrenwetenschap van de oude piramidebouwers en hun cultusbeelden?'*⁴

Voeg daarbij de ongeremdheid om te speculeren waar betrouwbare aanwijzingen ontbreken, en de kwetsbaarheid van Bauvals alternatieve geschiedschrijving is duidelijk.

Toch is het te gemakkelijk om deze meer speculatieve theorievorming af te doen als onzinnig vanuit alleen

het argument dat er een beroep wordt gedaan op hermetische teksten of dat het wetenschappelijk gezien om een buitenstaander gaat. De reden dat deze teksten, de filosofische en de alchemistische, in een bedenkelijk daglicht zijn komen te staan heeft vooral te maken met de wending in het westerse denken sinds de Verlichting. Sinds die periode zijn alle vormen van magie uit de westerse opvatting van wetenschap geweerd. Maar het hermetisme kan natuurlijk wel een serieus onderzoeksthema zijn, bijvoorbeeld als het gaat over de relatie tussen deze occulte traditie en het ontstaan van de Verlichting. Het is nog steeds een aansprekend voorbeeld dat Newton de theorie van de zwaartekracht formuleerde, terwijl hij tegelijkertijd een meer dan enthousiast alchemist was.⁵ Waarom zou het *Corpus Hermeticum* als secundaire bron geen rol kunnen spelen bij een onderzoek naar de mystiek van een vóór-christelijke religie en de religieuze functie van het Gizeh-plateau, mits daarbij wetenschappelijke criteria worden gehanteerd?

Ook de buitenwetenschappelijke afkomst van de nieuwe ideeën is geen argument op zich. Vaak wordt dit soort theorieën op één hoop gegooid. Er verschijnen wereldwijd immers de meest fantastische, nauwelijks onderbouwde verhalen over oude beschavingen, zondvloeden en mysteries.

De meeste zijn zuiver commerciële ondernemingen of het werk van louter 'gelovigen', die het zonder meer verdienen genegeerd te worden door ieder zichzelf respecterende wetenschapper.

Bauvals theorieën schurken daar in beide opzichten soms dicht tegen aan, maar toch niet altijd. In zijn rol als archeologisch journalist kwijt hij zich op een degelijke wijze van zijn taak, met als resultaat een zonder meer interessant beeld van het gekonkel in het archeologische bedrijf. Zijn theorieën zijn gewaagd, vaak speculatief en op verschillende plaatsen vast niet accuraat, maar er blijft veel over waarop een serieus antwoord verwacht mag worden.

Dr. Zahi Hawass, hoofd van de archeologische dienst van heel Egypte, houdt een zaklantaarn achter een rituele kom van albast, met de inscriptie van farao Cheops.

De stem van de wetenschap

In hoeverre geven egyptologen dat antwoord? De meesten zetten de eigen reputatie liever niet op het spel en proberen de 'alternatieven' zoveel mogelijk te negeren. Dit was ongetwijfeld ook de bedoeling van Zahi Hawass, hoofdinspecteur van het Gizeh-plateau. Het succes van Bauval, gedragen door de documentaires van zijn theorieën op *Discovery Channel*, bracht hem echter in het nauw. Voortdurend werd hij door de publieke opinie onder druk gezet om onderzoek te doen in de Grote Piramide en onder de sfinx. De relatie tussen hem en Bauval c.s. werd daardoor soms vijandig. Een gefundeerd antwoord voor het grote publiek kwam er echter niet. Integendeel zou je zeggen. Hawass ontketende een mediaoffensief dat de schade van de alternatieve egyptologie moet neutraliseren. Dat gebeurt op vele manieren: van het lokale NileTV in Cairo, waar hij de toerist wijst op de juiste interpretaties, via documentaires met nieuwe ontdekkingen elders in Egypte, tot recent de uitzending op *National Geographic* voor een wereldpubliek.

Het probleem van deze ontwikkeling is dat er voor de leek geen echt

debat plaatsvindt, maar eerder een oorlog. Met name de live-archeologie, in navolging van live-expedities naar de Titanic, is een relatief nieuw fenomeen en roept vele vragen op. De kijker krijgt een volstrekt geromantiseerd beeld van het archeologische beroep, inclusief held, en het argumentatieve niveau is bedroevend. Hawass heeft ooit terecht de makers van de documentaires op *Discovery* verweten dat zij met hun 'video graphics' een zeer gesimplificeerd beeld gaven van het ontstaan van verticale erosiepatronen op de sfinx.⁶

Helaas kun je niet zeggen dat hij in zijn eigen show erg boven dat niveau uitstijgt. Na het openen van een sarcofaag met daarin het skelet van de opzichter van de piramidebouwers, stelde Hawass opgelucht: *'This can shut the mouth's of all those idiots who talk about lost civilisations'*.

Hoe de kijker die redenering dan moet afmaken werd niet duidelijk. Niemand had toch ontkend dat de Egyptenaren rond 2500 v.C. piramiden hebben gebouwd?

Wat zit hierachter?

Hawass creëert uit verschillende theorieën een vijandbeeld ter pro-

motie van niet alleen zichzelf, maar vooral van de Egyptische cultuur. Documentaires krijgen op deze manier een forse propagandistische ondertoon waarin voortdurend het unieke van de 'great Egyptians' wordt verdedigd tegen indringers. Dat blijken niet alleen de promotors van verdwenen en dus nog oudere beschavingen te zijn. Ook de gedachte dat de piramiden door slaven zouden zijn gebouwd wordt door Hawass nog steeds bestreden omdat er een vijandbeeld mee wordt opgeroepen dat contemporaine waarde heeft. De slaven in die – overigens foutieve – negentiende-eeuwse redenering zouden namelijk joods zijn geweest.

In 1997 bemocide zelfs de Egyptische minister van cultuur, Farouk Hosni, zich met deze kwestie in een interview met het Arabische weekblad *Rose Al Youssef*. Daaruit blijkt de gevoeligheid van dit onderwerp: *'Israeli allegations that they built the Pyramids abound, and we must face up to this even if it triggers a (diplomatic) crisis. This is piracy. Our history and our civilisation must be respected but the Israelis want to take over everything... We must counter-attack with full strength because this is how they took Palestine. They kept on saying Palestine belongs to them and now they are doing the same with the Pyramids.'*⁷

Behalve als reactie tegen veronderstelde 'zionistische' claims – Bauval is overigens van Belgische afkomst en niet-joods – is het optreden van Hawass ook door persoonlijke motieven gestuurd. En die blijken niet zoveel anders dan die van de alternatieven.

Bauval suggereerde dat al door de connecties te benadrukken die Hawass en vooral Lehner met de *Edgar Cayce Foundation* hadden in de jaren zeventig.⁸ Maar recent gaf Hawass ook zelf aan te geloven dat de geheime kennis van Thoth in de piramide van Cheops is verstopt, daarbij verwijzend naar een mythe van negenhonderd jaar na de bouw.⁹ Die kennis moet kennelijk onder zijn leiding worden gevonden en niet door alternatieve of buitenlandse archeologen.

In dat opzicht heeft Hawass de troeven in handen. In 2002 is hij bevorderd tot hoofd van de archeologische dienst voor heel Egypte en in die hoedanigheid kondigde hij snel een verbod af voor nieuwe expedities onder buitenlandse auspiciën in Gizeh en Saqqara.

Iets voor de tweede fase?

Wat moet je als docent, wanneer je wordt geconfronteerd met leerlingen die voor hun profielwerkstuk iets met de Oude Egypte willen doen en stuiten op deze discussie? Je kunt ze natuurlijk afraden eraan te beginnen. Het onderwerp is zeer groot, zeer ingewikkeld en voor een groot deel in lastig Engels. Maar als je dat niet doet, sta je voor het probleem te adviseren hoe dit onderwerp te verkleinen tot een realistische vraagstelling. Daarbij wil je als docent graag terugzien hoe leerlingen dit soort mediastrijd verwerken waarbij de grenzen tussen wetenschap en geloof, tussen objectiviteit en propaganda voortdurend worden overschreden. Wat is hun beeld van het oude Egypte na het zien van documentaires en live-archeologie en het bestuderen van populair-wetenschappelijke literatuur en websites? Herkennen zij iets van de narratieve aard van geschiedschrijving, van de politieke, culturele en commerciële belangen die met de interpretatie van dit verleden zijn gemoeid? Kunnen zij deze discussie plaatsen als een 'momentopname' rond het jaar 2000 n.C.?

Een aantal invalshoeken lijkt mogelijk. De strijd om 'Gizeh' geeft duidelijk aan hoe de egyptologie zich als wetenschap ontwikkelt, maar tegelijkertijd een veel grotere groep niet-specialisten bezighoudt. Een onderzoek naar vroegere Egyptehypes ligt voor de hand. Daarbij zijn er allerlei deelgebieden denkbaar, waardoor de huidige strijd in historisch perspectief zou kunnen worden geplaatst.

Er kan gedacht worden aan:

- de *professionalisering* en daarin de digitale revolutie in de egyptologie, met miniatuurrobotjes en computerreconstructies van de historische sterrenhemel. Welke tech-

nieken werden er bijvoorbeeld een eeuw of langer geleden gebruikt? En is het nog steeds mogelijk dat twee Duitse egyptologen met ieder een halve farao onder de arm door het bloedhete Cairo lopen en een agent afhouden met de mededeling dat het pekervlees is, zoals de gebroeders Brugsch in 1880?

- de *rol van de media*. De strijd speelt zich nu af tussen grote en kleinere commerciële tv-concerns, er is live-archeotainment en er zijn concurrerende internetsites en email-acties. Welke rol speelden de media na de ontdekking van het graf van Toetanchamon?

- de *politieke situatie* in het Midden-Oosten. De huidige discussie speelt zich af in de context van een onafhankelijke joodse (1948) en Egyptische staat (1952) en hun nationale zelfbeelden. In welke politieke situatie moesten bijvoorbeeld Champollion, Heinrich en Emil Brugsch of Carter hun werk doen?

- de *secularisering* en de aandacht voor magische vormen van kennis in onze eigen tijd. 'Gizeh' lijkt een strijd tussen wetenschap en (een oud) geloof, waarbij de wetenschappers soms gelovigen blijken en de gelovigen soms wetenschappers. Hoe verhielden geloof en wetenschap zich vroeger tot elkaar in het onderzoek naar het oude Egypte?

Een besef van de complexiteit van dit onderwerp is uiteraard veel te veel gevraagd, maar een aspect ervan onderzoeken kan wel. Want 'Gizeh' biedt ook een groot voordeel. Het onderwerp spreekt niet alleen tot de verbeelding, het gaat hier ook om een strijd tussen 'beelden' ofwel interpretaties van het verleden waarmee een leerling kritisch moet leren omgaan. Bovendien is het een fundamentele strijd, namelijk om de chronologie en de oorsprong van wat wij als onze beschaving wensen te zien.

Die beelden komen ongenueanceerd op ons af, vaker, gemakkelijker en indringender dan de nuance. Die moeten de leerling en de docent er met historische vaardigheden zelf in zien te brengen. Dat is weliswaar een zeer lastige, maar ook een nobele taak!

Noten

- 1 Bauval, Robert en Adrian Gilbert, *Het Orion mysterie* (Houten 1994; oorspr. 1994); Bauval, Robert en Graham Hancock, *De boodschap van de sfinx. Sleutel tot de oorsprong van onze beschaving* (Baarn 1997; oorspr. 1996); Bauval Robert, *De geheime kamer. Speurtocht naar de zaal der archieven* (Baarn 2000; oorspr. 1999). De website van Bauval: www.robertbauval.com De website van Hawass: www.guardians.net/hawass
- 2 De website van de ARE: www.aren-cayce.com
- 3 Bauval, *Geheime kamer*, 125.
- 4 Idem, 121 en vgl. 367.
- 5 Frances A. Yates, *Giordano Bruno and the hermetic tradition* (Londen 1964). Jan Snoek, 'Rationeel en irrationeel: over de bloei van esoterie in de achttiende eeuw', *De Achttiende Eeuw* 32 (2000) 1-2, 131-144
- 6 Zahi Hawass, *The secrets of the sphinx. Restoration past and present* (Cairo 1998) 16-17.
- 7 Mona Salem, 'Egypt strikes back at pyramid theorists', *Middle East Times* (mei 1997): www.metimes.com/issue20/eg/3theorists.htm
- 8 Bauval, *Geheime kamer*, H.9.
- 9 Zahi Hawass, 'The three secret doors and the magician Djedi', *Al-Ahram Weekly Online* (5-11 december 2002): <http://weekly.ahram.org.peg/2002/615/hr3.htm>

Boek van de maand

GER VAN DER DRIFT

Margaretha

Een mislukte landvoogdes

De Bezige Bij: Amsterdam 2002,

320 blz., prijs € 19,50.

Kleioredacteur Ger van der Drift
is docent aan het Penta College in
Spijkenisse.

Het begin is even sterk als luguber. Een ijskoude nacht in de Abruzzen. De kapel van het fort Farnese. Het is midden in de nacht en in een open kist ligt Margaretha van Parma opgebaard. Een oude priester verleent haar het sacrament der stervenden en een klein gezelschap dromt om haar heen voor het laatste afscheid. Is de voormalige landvoogdes van de Nederlanden dood? Nee, zij oefent.

Na een toch al omvangrijk oeuvre heeft Jan Siebelink zich gewaagd aan een roman over het leven van de onwettige dochter uit de kortstondige verhouding van keizer Karel V en een eenvoudig meisje uit het volk. Afgedankt door haar (half-)broer Philips na de golf van vandalisme die over de Nederlanden woedde en bekend is geworden onder de naam Beeldenstorm, en opzij gezet door haar opvolger als landvoogd, de Hertog van Alva, slijt Margaretha van Oostenrijk, hertogin van Parma en Piacenza (1522-1586) haar laatste jaren in een uithoek van Europa, letterlijk van God en iedereen verlaten. Alleen een stokoude lijfarts, die met een zekere regelmaat de laatste druppels bloed uit haar verdorde aderen perst en een hondstrouw dienstmeisje, Johanna, houden haar nog gezelschap. Geplaagd door de jicht, een familiekwaa, en verstoken van enige hulp uit Spanje, kijkt zij vanuit een onafgebouwd paleis in Ortona, aan de

Adriatische Zee, verbitterd terug op een leven dat zo veelbelovend begon.

Op tienjarige leeftijd wordt Margaretha uitgehuwelijkt aan Alessandro de Medici, *'een voorbeeldige smeerlap, de duivel in eigen persoon'*, een onecht kind van paus Clemens VII. In ruil hiervoor beloofde de paus Karel te steunen in zijn strijd tegen de Franken. De kleine Margaretha als pion op het schaakbord van de machtigen in Europa.

Lang zal dit huwelijk niet duren: Alessandro wordt vermoord (wie kijkt daar nou van op in het zestiende-eeuwse Italië?) en voor ze het weet is ze opnieuw getrouwd, en wel met de kleinzoon van een andere paus, ditmaal uit het geslacht Farnese. Een liaison met een dochter van de keizer zou aan dit nog onbetekenende geslacht meer prestige moeten geven.

De dwerg die voortaan het bed met haar deelt weet zich slechts met de grootste moeite van zijn voornaamste taak te kwijten, namelijk het verwekken van nageslacht. (De eerste pogingen daartoe worden door Siebelink bijzonder amusant beschreven) Van de tweeling die na zeven jaar huwelijk ter wereld komt, zal er één, net als zijn moeder, als landvoogd over de Nederlanden heersen, maar dan is de cirkel al rond en het boek ten einde.

Landvoogdes van de Nederlanden

Nooit is het geluk van Margaretha zo groot geweest als in die zomer van 1559, wanneer Philips zijn halfzus vraagt om zijn plaatsvervanger te worden. De reis van Rome naar Brussel is een triomftocht en haar installatie op de Coudenberg, het luisterrijke paleis van de voormalige Bourgondische hertogen, de vervulling van een droom. De grandoor van de Lage Landen betuigen haar hun steun en de Brusselaars zijn enthousiast nu een dochter uit het gewone volk hun leiding zal geven. Een lichtpunt in donkere tijden.

Ook fysiek is Margaretha op haar best: met haar dieprode haardos en een geoeffende zit op haar paard weet zij de aandacht van de mannen op haar gericht.

In de rug gedekt door de broeders Goncourt (*L'histoire est un roman qui a été*), laat Siebelink zijn hoofdpersoon verliefd worden op haar Brusselse buurman, de jonge en aantrekkelijke Prins van Oranje. Deze is weliswaar net opnieuw getrouwd, maar Anna van Saksen is eigenlijk alleen in financieel opzicht een aantrekkelijke partij.

Doch de liefde wordt niet beantwoord en de teleurstelling zal er slechts één zijn in een lange rij. Brussel blijkt namelijk een wespennest. De kersverse landvoogdes wordt bij voortdurende gemengeld tussen aan de ene kant de alcoholische en zedeloze losbollen van de hoge adel, die elke poging tot centralisatie opvatten als een ondermijning van hun positie, en anderzijds ambtenaren als Granvelle en Viglius, die in de grandes niet meer kunnen zien dan bestuurlijke non-valeurs en het liefst de macht naar zich toe zouden willen trekken.

Een vrouw tussen de mannen dus.

Alle boosheid richt zich op de 'Rode Kardinaal'. Met een boosaardig briefje, waarin zij uitgebreid de losbandige levenswandel van de prelaat beschrijft (hij zou zelfs met de bisschoppen van Utrecht en Kamerijk een weddenschap hebben lopen wie

"Margaretha leidde een leven naast de gebeurtenissen".

Interview met Jan Siebelink

Jan Siebelink (1938) is de succesvolle auteur van vele romans, en ook columnist, vertaler en niet in de laatste plaats voormalig leraar Frans aan het Edese Marnix-College. Voor het eerst in zijn schrijverscarrière heeft hij zich gewaagd aan een historische roman, *Margaretha*, over het wel en vooral wee van de halfzus van Philips II en landvoogdes van de Nederlanden.

Wanneer een dergelijk bekend schrijver zich op het pad van de historie begeeft, en dan nog wel – altijd gewaagd – met een roman, moet *Kleio* daar het hare van weten.

Bovendien is het sowieso al interessant te horen hoe iemand die zijn sporen in het onderwijs heeft verdiend, daarop terugkijkt. En dus reisde ik, enigszins nerveus alsof het een tentamen betrof, namens de muze der geschiedenis af naar Ede. Het was tenslotte mijn eerste interview voor ons blad en ik was eigenlijk liever begonnen met iemand van een mindere signatuur.

We hadden afgesproken in een rustiek hotel in het oude gedeelte van de stad waar ook de school stond waar Siebelink generaties leerlingen gepoogd heeft het Frans, en een beetje belangstelling voor Frankrijks literatuur en cultuur, bij te brengen. Sinds kort is hij met pensioen, keurig netjes in het jaar dat hij 65 wordt.

Al ver voor de afgesproken tijd zat ik wat onrustig te draaien achter mijn koffie, rekenend op de entree van een goedgesoigneerde heer, die zojuist zijn, uiteraard Franse, *voiture* had verlaten. Siebelink was echter op de fiets – en dan nog niet eens op zo'n statig informateursgazelle à la Donner – en gekleed in T-shirt en jack. Mijn nervositeit was onmiddellijk verdwenen en binnen de kortste keren was het alsof we elkaar al jaren kenden.

Mijn eerste vraag was tamelijk obligaat:

Last gehad van het veelgevreesde 'Zwarte Gat'?

Helemaal niet. Ik moest de laatste hand leggen aan *Margaretha*, en verder veel tijd besteden aan het corrigeren van de drukproeven, overleg met de uitgever en allerlei andere werkzaamheden die bij het publiceren van een boek komen kijken. Bovendien gaf ik de laatste jaren niet zoveel les meer, ongeveer acht uur in de week. Dus de overgang naar mijn leven als pensioengerechtigde is eigenlijk tamelijk gladjes verlopen.

Ga je met de zee van vrije tijd waarover je nu beschikt meer aandacht besteden aan je literaire productie?

Nee, ik kan maar een beperkt aantal uren per dag bezig zijn met schrijven. Hoewel ik tamelijk matineus ben en al om zeven uur achter mijn bureau zit, is na vier uur mijn energie zo'n beetje op. Ik besteed verder veel tijd aan fietsen, hardlopen en wandelen met de honden.

Schrijver en sportman dus?

Ja, en binnenkort verschijnt er dan ook een boek van mij ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Tour de France met daarin een heel bijzondere brief van Johan van der Velde (een wielrenner die enkele jaren geleden betrokken raakte bij een dopingschandaal).

Uit je columns in Het Schooljournaal blijkt dat je van onderwijsvernieuwingen niet veel moet hebben. Wanneer is het volgens jou misgegaan met het onderwijs?

Met de Mammoetwet had ik niet zoveel moeite. Ik vond dat wel goed voor het talenonderwijs. Er werd meer aandacht besteed aan tekst-

Lees verder op pagina 10

Lees verder op pagina 11

Dit portret van Margaretha van Parma werd gemaakt door de 'modeschilder' van destijds Anthonie Mor, die vele hoogwaardigheidsbekleders in de Nederlanden schilderde. Ook Willem van Oranje op blz. 13.

er per jaar de meeste kinderen kon verwekken), geeft zij de besluiteloze Philips het laatste zetje om zich van hem te ontdoen. De gehate Granvelle wordt met verlof gestuurd, zogenaamd om zijn zieke moeder te bezoeken. In werkelijkheid is dit verlof niet meer of minder dan een balingschap (1563).

De hoop dat deze maatregel olie op de golven zou zijn, komt niet uit. De maatschappelijke onrust, vooral veroorzaakt door de hongersnood en de strenge vervolging van de ketteren, blijft broeien. Margaretha krijgt te maken met een pseudo-revolte van de adel uit de Lage Landen: de aanbidding van het Smeekschrijft (Brussel 5 april 1566).

Het is dat fameuze moment dat door generaties onderwijsgeversden is aangevat om de herkomst van het begrip geus uit te leggen:

'N'ayez pas peur, Madame, ce ne sont que des gueux.'

Siebelink doorbreekt een zeer oude traditie met een eigentijdse vertaling: *'Allons, Madame, wat nu, u bent toch niet bang voor deze bedelaars?'*

Het Smeekschrijft

Aanvankelijk leek Margaretha bereid tot het matigen van de plakaten ('moderatie'), zelf sympathiseerde zij immers met elementen van het protestantse geloof. Luther heeft nog eens enkele door hem uit het Latijn vertaalde psalmen aan haar opgedragen. Bovendien heeft zij op afstand een hagenpreek bijgewoond van een dominee die door Siebelink met bijna voelbare afkeer wordt beschreven (is deze kaalhoofdige en eenogige predikant dominee Pauw die in zijn jeugd zo'n grote rol speelde?).

Niet dat Margaretha voor een echte keuze staat. Ze mag dan niet meer zo gecharmeerd zijn van de rooms-katholieke dogma's, maar des te meer van symboliek van de moederkerk. Daarom is het meer het ontlopen dan het maken van een keuze: *'Die nieuwe godsdienst, Luther, Calvin, dat is zo ingewikkeld. De paus, de biecht. Ze wilde er liever niet over nadenken. Tegelijk voelde ze zich schuldig. Je behoorde een duidelijke mening te hebben. Nou, geen twijfel*

mogelijk. Zij was katholiek en zou dat blijven.

Maar de politieke situatie raakt in een stroomversnelling als op 10 augustus van datzelfde jaar de Beeldenstorm losbreekt. Daarmee is de opstand tegen Margaretha en Philips een feit en de afgang – letterlijk en figuurlijk – van de hoofdpersoon bezegeld. Als de koning besluit om de hertog van Alva met een Spaans leger naar de Nederlanden te sturen, is Margaretha zo verontwaardigd, dat zij in april 1567 haar ontslag indient.

Nog bijna twintig jaar moet zij in de Abruzzes op haar dood wachten, wegwijnend door de jicht en het gevoel door de geschiedenis misdeeld te zijn.

De amoreuze gevoelens voor Oranje die Siebelink aan Margaretha toeschrijft, geven hem de gelegenheid het eind (maar ook het begin) van het verhaal extra dramatische kracht te geven. In dezelfde tijd dat de voormalige landvoogdes oefent voor haar begrafenis, krijgt zij uit Brussel het triomfantelijke bericht dat de moordaanslag op Oranje is gelukt. Het zou haar zonder de inventiviteit van Siebelink vreugde moeten schenken, temeer daar haar bloedcigen zoon, Alexander, er als landvoogd tot over zijn oren bij was betrokken. Maar het bericht breekt haar hart: haar liefde voor de Zwijger is nooit verflauwd.

Alles aan dit boek klopt. Het is prachtig geschreven, met een inlevingsvermogen dat je alleen maar medelijden doet krijgen met de arme vrouw, en een rijkdom aan details die zelfs de meest doorgewinterde laat-mediëvist moet charmeren. Aan de uitgave is zeer veel zorg besteed, zoals blijkt uit het schutblad met een aansprekend detail uit een portret van Titiaan, het mooie papier en het prettige lettertype. Kortom een *wannahave* voor de verwende lezer en bibliofiel.

begrip en aan spreekvaardigheid. De beruchte talenpractica uit die tijd waren op zich wel geschikt, alleen in praktijk werkten ze niet. De leerlingen zaten voortdurend te rotzooien en de conciërges werden er gek van. Daarna is het alleen maar bergafwaarts gegaan. Er werden bijna geen boeken meer gelezen en tentamens mochten niet meer in het Frans worden afgenomen.

Vroeger lazen mijn leerlingen in de examenklassen uit elke periode van de literatuurgeschiedenis enkele werken, ook toneelstukken. Bij elkaar waren dat er wel vijftien. Later mochten ze zich beperken tot enkele hoofdstukken en tegenwoordig stelt het helemaal niets meer voor.

Er wordt dus vanaf 1968 weinig kennis bijgebracht in het onderwijs. Voor het geschiedenisonderwijs geldt volgens mij hetzelfde. Leerlingen weten niet wie Margaretha van Parma is, Karel de Grote en Karel de Vijfde gooien ze door elkaar. Als wat ik ervan gezien hebt klopt, werken ze alleen nog maar aan vaardigheden, vraagjes over bronnen en zo. Het weinige positieve dat je van het

huidige onderwijs nog kunt zeggen, is dat de integriteit en de positieve instelling van de man en vrouw voor de klas ervoor zorgen dat het nog goed gaat *ondanks* Zoetermeer. Toch ben ik geen echte *Prinzipienreiter*. Elke docent is wel een beetje corrupt, ik rommelde wel met mijn cijfers in die zin dat ik leerlingen die vreselijk hun best deden, maar net niet aan een voldoende kwamen, een handje hielp.

Voordat we te veel gaan somberen, stel ik voor dat we overgaan naar dargene waarvoor ik ben gekomen. Waarom Margaretha van Parma? Wat trok je aan in deze vrouw?

In de eerste plaats schrijf ik graag over vrouwen. Ik vind dat een uitdaging. Het gaat mij in het algemeen gesproken ook vrij gemakkelijk af. In veel van mijn romans zoals *De herfst zal schitterend zijn* en *De overkant van de rivier* speelt de beleavingswereld van een vrouw een belangrijke rol.

Wat Margaretha betreft: het is eigenlijk al begonnen op de lagere school. We hadden op een bepaald moment een onderwijzer die vrese-

lijk goed kon vertellen (sic). Hij deed dat altijd met behulp van een historische wandkaart, van Isings of Jeteses. Op een ervan zag je een verbeterende Margaretha tijdens de aanbidding van het Smeekschrift. Die plaat en dat verhaal maakten een grote indruk op mij. Verder heb ik veel gelezen over haar. Het beeld dat oprees uit de literatuur was er een van een vrouw die besluiteloos was, instabiel, melancholiek, maar met een rijk gevoelsleven. In een van de contemporaine bronnen is sprake van 'grandes ploderies' (enorme huilbuien). Het ene moment was zij blij en opgetogen en dan weer kon ze hevig gedgeprimeerd zijn. Ik heb mij sterk met haar geïdentificeerd, het is *mijn* Margaretha geworden. Mijn eigen angsten, bijvoorbeeld voor de dood, vind je bij haar terug. Een beetje als Emma Bovary van wie Flaubert zei: *'Emma, c'est moi.'*

Het is kortom een psychologisch portret geworden van een vrouw die heel veel wil maar niets mag. Ze werd door haar broer in Madrid voortdurend aan het lijntje gehouden en kreeg weinig speelruimte. Bijna dagelijks arriveerde er op het bureau van Granvelle een brief van Philips met de vraag hoe ze het deed als landvoogdes. Ze moet de aanwezigheid van die man als verpletterend hebben ervaren. Ik vroeg mij dan ook af hoe zo'n type het redde tussen dat soort mannen als de kardinaal, Viglius en Berlaymont.

Speelde het feit dat Margaretha leefde in de zestiende eeuw ook nog een rol, heb je een voorliefde voor die tijd?

Ja, ik ben grootgebracht in een streng-gereformeerd gezin, waar sterk anti-paaps werd gedacht. Mijn vader had veel boeken uit die tijd, onder andere de psalmen van Petrus Dathenus, een scherpstlijper. De landvoogdes kreeg ook te maken met de tegenstelling rooms-katholicisme versus de reformatie. Zo laat ik haar getuige zijn van een ketterverbranding.

Zij verkeerde natuurlijk op het kruispunt van twee tijdperken die ook in haar persoon samenkwamen: enerzijds stond zij nog in de Middeleeuwen met haar bigotterie en haar

Jan Siebelink

Het paleis van de Bourgondische hertogen op de Coudenberg in Brussel. Rechtsboven is nog het paleis van Willem van Oranje te zien.

enorme angst om niet in de hemel te komen. De hemel waar zij ook verantwoording af zou moeten leggen voor haar aardse daden (dit zijn trouwens ook mijn eigen angsten immers: *'Margaretha, c'est moi'*). Anderzijds was zij ook een kind van de Renaissance in die zin dat zij twijfelde aan de absolute waarheden die de Kerk verkondigde. Zij kon wel begrip opbrengen voor de verontwaardiging die bij velen in de Nederlanden leefde over de strenge plakaten. Deze vrouw en deze tijd hebben dus genoeg drama in zich.

Voor welke problemen kwam je bij het schrijven van je boek te staan? Ik denk bijvoorbeeld aan het feit, dat het niet eenvoudig moet zijn voor iemand uit het streng-calvinistische milieu om over een rooms-katholieke vrouw te schrijven.

Een moeilijk moment is het tijdstip waarop je moet overstappen van informatie naar creatie. Het moet een spannend boek worden, de lezer moet niet aan de feiten blijven hangen. Ongemerkt moet je hem de historische les lezen. Je kunt ook niet al te loyaal aan je bronnen blijven, want dan wordt het boek onleesbaar. Maar ik heb wel geprobeerd zo dicht mogelijk bij de waarheid te blijven.

Zo laat ik Margaretha aanvankelijk ergens een kop chocolademelk drinken. Iemand die met mij meelas, wees mij erop dat dat eigenlijk niet kon. Dus dat heb ik geschrapt. Later bleek dat iemand als paus Clemens VII rezelfdertijd toch van dat drankje heeft genoten.

Over mijn voorliefde voor vrouwen als romanpersonages hebben we het al gehad. Wat het rooms-katholicisme betreft: mijn ouders waren zeer gelovig. Dat gold vooral voor mijn vader. Hij was wat je noemt 'bevin-delijk': een vorm van mystiek protestantisme waarin sprake was van allerlei fasen van heiligmaking. Hij was zo streng in de leer dat hij zelfs 's morgens vroeg al preken voorlas in de huiskamer, waarnaar mijn moeder en de kinderen moesten luisteren. Hij was van mening dat de kerk te slap was en reisde daarom naar allerlei plaatsen in de omgeving om de predikaties te volgen van dominees die wel in zijn straatje pasten.

Ik ben op latere leeftijd, zo rond 1972, overgestapt naar de rooms-katholieke kerk. Ik trok me weleens terug in een klooster in de buurt van Oosterhout, waar destijds ook de top van de PPR in retraite ging om

de successen in de verkiezingen op gepaste wijze te vieren. Ik zag daar Bas de Gaay Fortman en andere kopstukken. Maar het waren vooral de uiterlijke kenmerken van dat geloof, zoals de gregoriaanse muziek, waaraan ik mij vastklampte. Die symboliek van de katholieke kerk sprak me nog wel aan, als laatste redmiddel. Ik vond dat ook terug bij de Franse schrijver Huysmans, vooral in diens *'A rebours'* dat ik ook heb vertaald.

In je boek kies je voor het retrospectief. Maak je het daarmee de lezer niet een beetje moeilijk?

Jawel, maar het is de enige manier om het verhaal op te dissen, gebruik makend van Margaretha's gemijmer en fantasieën. Een ander voordeel is dat je niet krijgt: en toen, en toen, en toen.

Ik zie mezelf verscholen achter een pilaar op de Coudenberg; ik heb haar van heel dichtbij gezien. Ik voel me een confident van haar. Eigenlijk is er in het boek sprake van twee perspectieven, die van de beschouwer enerzijds en die van binnenuit de persoon anderzijds. Dat vind je eigenlijk in al mijn boeken: in en uit. De schrijver als alwetende en als voyeur tegelijk. Het heeft ook iets te maken met mijn karakter: *'le style, c'est l'homme même.'*

Margaretha is dus een heel ander werk geworden dan bijvoorbeeld een historische roman als *Pelican Bay* van Nelleke Noordervliet, waarin het verleden bekeken wordt vanuit het nu.

Je verrast de lezer met een romance tussen Margaretha en Willem van Oranje, al komt die voornamelijk van één kant. Is deze liefde geheel aan je fantasie ontsproten?

Niet helemaal. Margaretha had een vrij uitvoerige correspondentie met de graaf Van Megen, de stadhouder van Gelderland. Hij schrijft op een gegeven moment dat er geruchten over haar gaan aan het hof. Zij zou te dicht staan bij een van haar raadgevers. Op dat moment is Granvelle

al weg. Zij heeft een hekel aan Viglius en Berlaymont en met Egmont en Horne had zij slechts een zakelijk relatie. Blijft over Willem van Oranje. Een kwestie van deduceren dus.

De landvoogdes was dagelijks van acht uur tot half elf met Oranje alleen. En hij was natuurlijk een charmante man, die een groot deel van zijn Brussels bestaan ook nog eens haar buurman was. Zijn paleis lag naast de Coudenberg, hun beider tuinen grensden aan elkaar dus ze moeten elkaar ook in privé-omstandigheden vaak hebben gezien. Oranje verzocht Margaretha trouwens zijn dochtertje in haar hofhouding op te nemen. Dus er was misschien meer tussen hen dan wij zouden vermoeden.

Op welk moment besloot je het verzamelde materiaal om te zetten in een boek?

Dat was eigenlijk op het moment dat ik het hertogelijk paleis in Brussel bezocht. Je kunt nu nog in de kelders en de keuken van de Coudenberg komen. Daar heb ik dus gestaan onder de raadszaal en bedacht: daar zat Margaretha, daar Oranje, daar Granvelle. Huizinga's historische sensatie dus.

Op dat moment dacht ik 'nu ga ik schrijven'!

Een van de onbegrijpelijkste handelingen van Margaretha is voor mij de manier waarop ze zich van haar kleindochter Margarita ontdoet. Ze lijkt enorm veel om het meisje te geven

en plotseling, een hartverscheurende scene, laat Margaretha haar in een klooster plaatsen. Waarom?

Eigenlijk weet ik daar zelf ook geen raad mee. Misschien was het wraak voor haar mislukte bestaan.

Vandaar dat je haar dan ook bestrafend toespreekt?

Ja, ik wilde van haar weten: waarom doe je dit?

Heeft Margarita echt bestaan denk je?

In het materiaal dat ik gevonden heb in de universiteitsbibliotheek van Utrecht wordt ze wel genoemd, maar dat is dan ook alles. Volgens de uitstekende biografie van Jane de Jongh (*Madama, Margaretha van Oostenrijk, hertogin van Parma en Piacenza*, Amsterdam 1965) is zij gewurgd of gestorven van verdriet.

Nu we het er toch over hebben: wat de archiefstukken onder ons natuurlijk interesseert is de vraag hoe je je hebt gedocumenteerd.

In de eerste plaats is er een integrale uitgave van de briefwisseling tussen Margaretha en Philips. Daarnaast heb ik veel onderzoek gedaan in het archief van de universiteit van Utrecht. Verder kun je in het Duitse Huis daar bij wijze van spreken haar voetstappen nog horen. Misschien wel leuk om te weten is dat de hofkapel van Willem van Oranje nog steeds bestaat; het is tegenwoordig een integraal onderdeel van het museum Albert I in Brussel.

Ook van haar portretten heb ik veel gebruik gemaakt. Die zijn als bron zeker betrouwbaar. De portretkunst destijds was namelijk zeer realistisch, dus we kunnen een heel goed beeld krijgen van haar uiterlijk.

(Siebelink laat mij een foto van zo'n schilderij zien en zegt, een beetje verliefd:) Het was een mooie vrouw, vind je niet?

Je moet inmiddels een fabelachtige kennis over deze vrouwspersoon hebben. Nu je wat ruimer in je tijd zit zou je bijna zeggen: dit roept om een promotie. In je bundel 'Laatste Schooldag' komt toch ook een leraar voor die hard aan zijn dissertatie werkt?

Ja, maar dat gaat niet helemaal goed want in het zicht van de haven

besluit hij ermee te stoppen en begint hij een bloemenhandel.

Het zou overigens wel een mooie afronding van mijn studiereeks zijn: ik ben begonnen met de Kweekschool, daarna heb ik een cursus bij de IOI gedaan, gevolgd door de aktes MO-A en B Frans en tenslotte mijn doctoraal in Leiden.

Ik was trouwens al behoorlijk op weg met een dissertatie over mijn favoriete schrijver Huysmans, die ik ook twee keer heb vertaald. Maar het is er uiteindelijk niet van gekomen.

Staat er dan, behalve het boek over de Tour de France, nog wel ander werk op stapel?

Geen historische roman in ieder geval. Dat kost mij te veel werk, vooral het onderzoek. Er komt wel een 'gewone' roman aan, autobiografischer dan ooit. Het wordt een eerste poging tot het schrijven vanuit het ik-perspectief. Een soort oerboek over het gezin waarin ik ben grootgebracht, met de huisdiensten die mijn vader organiseerde en al. Ik wil beschrijven hoe ik dat allemaal als jongetje heb beleefd.

Ten slotte

Ik probeer hem nog wat enthousiaster te maken voor een promotie-onderzoek en krijg even het gevoel daarin wel enigszins succesvol te zijn. Daarna waaiert het gesprek alle kanten uit onder andere naar zijn (vergeefse) pogingen het in architectonisch opzicht interessante gebouw van het Marnix-college van de ondergang te redden en de daaruit volgende conflicten met de bestuurders in Ede. Conflicten die hem uiteindelijk op een (tijdelijke) schorsing kwamen te staan. Ondanks zijn irenisch voorkomen blijkt Siebelink dus een zeer strijdbaar man.

Bij een biertje komen we nog even terug op de dreigende teloorgang van het Nederlandse onderwijs en dat is over het algemeen een goede reden om een gesprek te beëindigen. ■

Gordiaantje

TON VAN ZEELAND

Het stadskasteel blijft Berlijn in bedwang houden

'Das Schloss lag nicht in Berlin, Berlin war das Schloss' (Wolf Jobst Siedler).

In 1442 verrees in de dubbelstad Berlin/Cölln de eerste versie van het stadskasteel. Het was bedoeld om de opstandige Berlijners in bedwang te houden. Die waren niet erg verheugd over deze geste van de keurvorst uit het huis Hohenzollern. Men probeerde van alles om de bouw te vertragen of te verstoren. Zo kwam de gehele bouwplaats in 1448 onder water te staan, wat niet bevorderlijk was voor de snelle voltooiing van het kasteel – laat staan voor de verhouding met de keurvorst. Uiteindelijk betrok deze in 1551 zijn stadskasteel, dat tot op de dag van vandaag in Duitsland en Berlijn de gemoederen bezig is blijven houden.

In de loop van de tijd werd het kasteel, zoals dat gaat, verschillende keren uitgebreid, gewijzigd en aangepast aan de smaak van de dag. Aan het begin van de achttiende eeuw werd het in een fraai barokke jas gestoken. Friedrich I, die zich koning mocht noemen, ging er wonen en was erg tevreden over zijn pronkkasteel. Dat mocht er zijn, zoals ook de macht van Brandenburg-Pruisen dermate was gegroeid, dat van een kleine wereldmacht (zeker in de Duitse landen) sprake was.

Friedrich I mocht zich inderdaad koning noemen: niet *van* maar *in* Pruisen. In de praktijk werd hij echter steeds duidelijker de koning *van* Pruisen. Zijn zoon: Friedrich II (1740 – 1786), ook wel 'der Grosse' of 'Alter Fritz' had een buitengewone artistieke belangstelling. Hij veranderde Berlijn in een centrum van kunst en cultuur – een grote stad van 150.000 inwoners. Ook in het nabij gelegen Potsdam zijn nog vele prachtige paleizen en andere gebouwen te zien die aan deze bloeitijd herinneren. Friedrich II was trouwens een uitgesproken 'imperialistisch' heerser (in 1756 lokte hij, bijvoorbeeld, de Zevenjarige oorlog uit), zodat het huis Hohenzollern de andere Duitse machthebbers en de keizers van Oostenrijk voorbij streefde in macht en invloed.

Het Duitse Keizerrijk

In 1871, na de Frans-Duitse oorlog, om even met grote stappen door de geschiedenis te gaan, ontstond een federatieve staat: het Duitse Rijk. Deze staat was een unie van wel vijftig Duitse staten, die elk een geheel eigen binnenlandse politiek voerden, maar gezamenlijk een buitenlands beleid afspraken. Bismarck, de eerste minister van Pruisen en rijkskanselier, was in feite de machtigste man in het Duitse Rijk. Hij was deze federatieve constructie overeengekomen met de Duitse landen en vorsten. Daar zat echter de angel. Pruisen was in de gemeenschappelijke organen, zoals de bondsraad, oppermachtig. Bovendien was het erfelijk keizerschap van het Duitse Rijk aan de koning van Pruisen verleend. Dat stak velen, bijvoorbeeld de Rijnlanders die in Pruisische ogen losbollig waren en de Pruisische eer hadden geschonden door de dappere Pruisische soldaten na te apen als dansmariekes tijdens het Rijnlandse carnaval. In Berlijn was men ontutst. De Rijnlanders en Westfalen leken geen enkele eerbied te hebben voor de commandeertoon, de ijver en nauwgezetheid van de Pruisen. Integendeel, men stak er veelvuldig de draak mee. Hier speelde het geloof overigens een grote rol. De rooms-katholieke

Rijnlanders konden niet zo best overweg met de protestantse Hohenzollern en Pruisen.

Ook in Beieren was men niet van harte bereid de Pruisische keizer voor vol aan te zien. Een Beierse krant schreef, verwijzend naar een uitspraak van Bismarck:

"Wir wollen nichts wissen von einem – deutschen Reich – das aus Blut geboren, mit Blut gebildet, mit Eisen zusammengezwungen ist (.....) Was soll uns ein – Kaiser –, wenn wir schon einen König haben."

Deze weerstanden gaven het door Pruisen beheerste Duitse keizerrijk bepaald geen goede of mooie start. Maar het kwam er en Pruisen – goed voor 65% van het totale grondoppervlak – bleek inderdaad dominant. Het *Junkertum* (conservatieve militairen en grootgrondbezitters) had de middenklasse en met name de socialisten op snode wijze buitenspel gezet. Een groot deel, zo niet het grootste deel van de Duitse bevolking voelde zich, door de overmacht van Pruisen, in het geheel niet vertegenwoordigd. Bovendien verkeerde het nieuwe Duitse Rijk op gespannen voet met de katholieke kerk, hetgeen tot heftige debatten leidde – en erger.

Dom en Stadskasteel in 1905.

In 1950 werden de ruïnes van het stadskasteel opgeblazen.

Het jonge keizerrijk was dus vol spanning en machtsstrijd, waarbij nog kwam dat er door de dominan-

tie van Pruisen en de uitstraling van het Duitse Rijk als grote mogendheid nieuwe problemen ontstonden.

Gründerzeit

Met deze term wordt de periode vanaf 1871 tot ongeveer 1900 bedoeld, toen Berlijn – opnieuw – tot grote bloei kwam (onder meer vanwege de oorlogsbuit van 5 miljard goudfrank die na de Frans-Duitse oorlog van de Fransen werd afgedwongen). Wetenschap, kunst en een tomeloze bouwactiviteit waren het resultaat van deze financiële injectie. Het 'Bürgertum' glorieerde en bereikte een ongekeerde welstand. Aan de woningen is dat goed te zien, ondanks de van oudsher strenge bouwvoorschriften, zoals een voorgeschreven hoogte om de stad een rustige aanblik te geven.

Mijn huis in Charlottenburg, het voormalige West-Berlijn, stamt uit de Gründerzeit en is gebouwd in de klassieke Berlijnse stijl van de betere klasse: een voorhuis met ruime zeer hoge vertrekken en een achterhuis met iets minder vertrekken en oorsponkelijk een dienstbodenopgang. De grote trap was, zoals in veel huizen nog lang aangegeven werd, 'nur für Herrschaften'. Het gewone volk moest elders zijn weg naar boven vinden.

Deze weg naar boven was in de dagelijkse praktijk voor arbeiders nauwelijks te vinden. Men behoorde tot een bepaalde stand en in het Duitsland van destijds bleéf men daar ook toe horen.

Vanaf 1871 werd het Duitse Rijk geregeerd vanuit Berlijn. Symbool van het nieuwe Duitsland werd Berlijn. Het stadskasteel werd bewoond door de nieuwe keizer en in Berlijn herinnert bijna alles wat groot en fors is – en op een gebouw lijkt – aan deze zogenaamde 'Gründerzeit'.

Hoofdstad

Pruisen was de baas in een Duitsland, dat nog lang geen eenheid was. Maar de moderne techniek en industrie, die vooral in het westelijke deel van het keizerrijk tot ontwikkeling kwamen, smeedden de verschillende landen en vorstendommen aan elkaar. Reeds in 1893 produceerde Duitsland meer staal dan Engeland, de bakermat van de industriële revolutie. Berlijn werd het (wereld)centrum van de elektrotechnische-industrie, die succesvolle exportproducten leverde. De elektrische tram, die in 1907 in Berlijn ging rijden, was zelfs een echte export-schlager.

In wetenschappelijk opzicht groeide Berlijn uit tot het Duitse Oxford op het gebied van natuur- en geneeskunde. De keizer stimuleerde deze wetenschappen. Dat droeg bij aan het Duitse zelfvertrouwen én aan het vertrouwen in het nog onwennige keizerrijk, dat gerechtvaardigd werd door dubieuze historische mythes over een Duits vaderland.

Toen Wilhelm II in 1888 ging regeren, spitsten de tegenstellingen zich toe. Wilhelm voelde zich een ander soort keizer: 'door Gods genade' – vond hij zelf. Hij bemoeide zich graag en veel met politiek. Pruisen leefde niet meer sober en strak. Er kwamen extravagante parades en parade-uniformen. De militaire stand werd, althans rond de keizer, een karikatuur van zichzelf. De Berlijners met hun 'Berliner Schnautze' ('grote bek': vrij vertaald) beschreven de drie achtereenvolgende keizers (Wilhelm I, Friedrich III en Wilhelm II) als: 'der greise Kaiser, der weise Kaiser und der scheisse Kaiser'.

Onder Wilhelm II moest Berlijn nog mooier en groter worden. Een van de bouwwerken uit die tijd, die macht, trots maar ook een zekere

vorm van protserigheid uitstraalt, is de Berliner Dom. Deze werd tegenover het stadskasteel gebouwd en kwam in 1895 gereed. De kolos staat er tegenwoordig nog en vormt – vanwege het architectonische evenwicht – een van de argumenten om het stadskasteel weer te herbouwen.

Het stadskasteel was tot 1918 de keizerlijke woonplaats. Toen ontstond de Republiek van Weimar. Wilhelm II dacht nog heel even dat hij misschien wel koning van Pruisen kon blijven en dan maar geen keizer meer. Snel was echter duidelijk dat de tijden veranderd waren. De keizer kreeg asiel in Nederland, en wagonladingen vol bezittingen (zoals zijn collectie snuifdozen) kwamen mee. Na enige omzwervingen vond hij een thuis in Doorn, waar hij zich voornamelijk bezig hield met het zagen van hout.

Koningin Wilhelmina bezocht hem overigens nooit. Zij kon maar niet begrijpen dat hij land en volk had verlaten en afstand had gedaan van zijn waardigheden.

Na de Tweede Wereldoorlog

Berlijn werd in de Tweede Wereldoorlog totaal platgebombardeerd door de geallieerden en kapotgeschoten in stadsgevechten die veel burgers het leven kostten. Ook het stadskasteel in het oude hart van Berlijn, werd zwaar beschadigd. Na de Tweede Wereldoorlog lag het in de oostelijke sector die door de Sovjet-Unie werd bestuurd. Men bouwde het kasteel niet op. Geruime tijd lag het als een gehavend relict uit het verleden midden in de stad: de zogenaamde 'Schloß-Ruïne', kortstondig nog in gebruik als museum.

Na het ontstaan van de Duitse Democratische Republiek (DDR) besloten de nieuwe machthebbers dat er ruimte nodig was in het centrum van de 'Hauptstadt der DDR'. Niet alleen voor nieuwbouw, maar ook om een paradeplaats te hebben. Parades waren destijds erg in de mode in communistische landen. Dan konden het nieuwste wapentuig en de oudste machthebbers, wuivend op een balkon, aan volk en vijand worden getoond.

Het Palast der Republik, ervoor de Marx-Engels-Platz. Links de Dom (nog niet gerestaureerd).

De DDR was in 1949 een enthousiaste jonge staat. Velen waren vol van de idealen van het socialisme en hoopten na de verschrikkelijke oorlog op een nieuwe Duitse staat waarin iedereen kansen had en waar geen plaats voor nazisme zou zijn. Het zou geen industriële mogendheid zijn, maar een arbeiders- en boerenstaat. Adel en grootgrondbezit waren heel erg fout. Veel DDR-burgers werden gehersenspoeld – door de propaganda van het regime én door zichzelf. Het kritische vermogen daalde in rap tempo, niet in de laatste plaats door de eerste vormen van terreur of tenminste flinke druk. Het werd hoe langer hoe moeilijker om de frasen en fratsen van de DDR-machthebbers te protesteren.

In die sfeer was het vermaledijde stadskasteel een makkelijke prooi. Ruïne én ook nog relict uit een fout verleden. Daar moest iets aan gebeuren! In 1950 werd het stadspaleis of wat er van over was (en dat was eigenlijk nog heel wat) opgeblazen. Vrolijke jongeren van de Freie Deutsche Jugend hielpen mee om de stenen weg te dragen. Aan geschiedenis werd niet gedacht en monumentenzorg zal ook wel niet bestaan hebben of hield braaf haar socialistische mond.

Historici in het Westen en ook anderen waren ontsteld over deze daad. Maar misbruik van macht en geautoriseerde vernielzucht komt natuurlijk vaker voor. Denk maar

aan de vernietiging van cultureel erfgoed in Afghanistan en de plunderingen van musea en redeloze vernielingen van kunst en oudheden onlangs in Bagdad.

Een klein stukje van het stadskasteel werd trouwens behouden: een triomfboog. Dat was niet te danken aan kunstzinnige of culturele overwegingen, maar aan een historisch, propagandistisch argument. Vanaf het balkon boven deze triomfboog had Karl Liebknecht in 1918 namelijk de Socialistische Republiek uitgeroepen! Dat is toen niet helemaal goed gegaan, maar ook de DDR had behoefte aan geschiedenis.

De triomfboog werd geïncorporeerd in het Staatsratgebäude, gebouwd in 1964, en thans nog zichtbaar aan de zuidkant van het terrein waarop het stadskasteel lag.

Het Palast der Republik

Op de plaats van het stadskasteel kwam de gewenste paradeplaats en het symbool van de nieuwe macht: het 'Palast der Republik'. Op 2 november 1973 werd de eerste steen gelegd. Op 23 april 1976 werd het door Erich Honecker geopend. In het Palast had het Oostduitse (schijn)parlement zitting. Dappere arbeiders en boeren werden er uitgenodigd voor grootse feesten en partijen. Ook de communistische partij van de DDR, de SED, vergaderde er. Het gebouw en de inrichting waren supermodern. Het DDR-design van de jaren zeventig was in

Heimwee naar de DDR

'Ostalgie' komt tegenwoordig vaker voor in Berlijn en oostelijk Duitsland, soms zelfs ook in het westen. Een voorbeeld dat tot de verbeelding spreekt is de rehabilitatie van het DDR-zandmannetje op de Brandenburgse en Berlijnse televisie (ORB). Dit zandmannetje zorgt er (nu weer) voor dat de kinderen in de provincie Brandenburg op tijd in slaap vallen. Ook oudere DDR-films worden (onder meer) op deze zender regelmatig vertoond. Meer bizarre vormen van 'Ostalgie', zijn de oude DDR-merken van voedsel en schoonmaakproducten, die weer geïntroduceerd worden. In Keulen is een Ossi-winkel, waar jongeren die naar het Westen zijn gegaan om werk te vinden oude Oost-merken kopen die zij niet of nauwelijks uit eigen DDR-ervaring (kunnen) kennen. Op internet wordt druk gehandeld in DDR-producten: van nostalgische uniformgespen tot DDR-worstjes. Een bezoek aan de site www.ossiladen.de zegt genoeg. De prachtige film 'Goodbye Lenin' over de tijd rond de val van de Muur, is een kassucces – vreemd genoeg in Oost én West.

het gehele gebouw doorgevoerd. Spottend werd het Palast, vanwege de ontelbare lampen, dan ook wel 'Erichs Lampenladen' genoemd. Veel DDR-burgers hebben het Palast bezocht. Volgens officiële cijfers 14.200 mensen per dag. Vanaf de opening tot in 1990 zijn dat er 70 miljoen. Vrijwel alle DDR-burgers zijn er kennelijk wel eens geweest. Ook degenen die niet met het regime weglieden, waren vaak toch wel trots op het moderne gebouw waar de bevolking kon eten en drinken, waar amusement was en vele activiteiten werden georganiseerd. Zodra het gereed was, gold het Palast al als een monument, bewijs-in-steen van het bestaan én de bestaansgrond van de Duitse Democratische Republiek. Nergens anders in Oost Berlijn was immers een dergelijk groot én groots gebouw te vinden voor staatsbezoeken en manifestaties.

1992: Protest tegen de sluiting van het Palast.

Sinds de eenwording

Na de val van de Muur vergaderde het DDR-parlement nog wel. In het Palast werd besloten tot de 'Beitrit' van de DDR bij de Bondsrepubliek. Daarna werd de DDR-samenleving in hoog tempo ontmanteld. De 'Staats Sicherheitsdienst' (Stasi) hield op te bestaan en vele staatsbedrijven werden opgedoekt vanwege gebrek aan rendement.

Over deze ontmanteling is nog veel interessants te vertellen omdat die om allerlei redenen niet zo makkelijk is verlopen en aan veel kritiek onderhevig is geweest (zie literatuurlijst: Die Treuhändler).

Ook de activiteiten van de Stasi zijn tot op de dag van vandaag onderwerp van verhit debat. Begin jaren negentig zijn vele tientallen dossiers van prominenten op last van de regering en op basis van wetgeving openbaar gemaakt. Voor sommigen was dat (al dan niet terecht) een ramp, uitlopend in terugtreding uit publieke functies. Het aantal IM's ('Informelle Mitarbeiter', 'verplichte vrijwilligers' die zelfs in huiselijke kring een verradersrol konden vervullen) bleek erg groot. Men was geschokt over de archiefgegevens én over zichzelf. Deze openbaarheid, die trouwens in

geen enkel ander westers land werd gepraktiseerd, eindigde (voorlopig) toen oud-bondskanselier Kohl met succes procedeerde tegen de openbaarmaking van zijn veronderstelde Stasi-dossier.

De verontwaardiging was groot in Duitsland, want de vigerende openbaarheid werd fors ingeperkt. Maar wat Kohl vroeg, was niet zo vreemd en zou ook onder normaal Nederlands recht gehonoreerd zijn, namelijk: geen openbaarmaking van dossiers in handen van de staat, bij leven en zonder toestemming van de betrokkene.

Uiteraard zijn de wetten in ons land voor ons bedoeld. In de DDR en deels ook in het Duitsland meteen na de 'Wende' bestonden er geen normale verhoudingen door de onzekerheid en de argwaan die in de samenleving voortbroeide. Ironisch genoeg zijn er trouwens ook mensen – onder hen Nederlanders – die zelfs telurgesteld zijn dat er niet een duimendik dossier is aangelegd over hun persoonskaartje.

Na de eenwording van Duitsland kwam het Palast leeg te staan en tot overmaat van ramp bleek er ontzettend veel asbest verwerkt te zijn in het gebouw. Na een jarenlange sanering is dat verwijderd. Maar wat is er over? Het gebouw ligt er nu – zon-

der DDR-wapen, met vieze ramen, ontbrekende gevelbekleding en versiering – als een makkelijke prooi bij. Net als het stadskasteel een halve eeuw eerder!

Wie nu langs de kolos loopt, merkt niets van de grandeur die er ooit geweest is. Het is moeilijk voor te stellen dat mensen zich eraan zijn gaan hechten. Toch is dat zo geweest en voor sommigen is dit nog steeds het geval. Maar velen vonden en vinden dat het Palast weg moet, afgebroken vanwege een besmet verleden én verregaande lelijkheid. Een alternatief kwam snel: herbouw van het Berlijnse stadspaleis.

Discussie over herbouw

Hoewel Berlijn geen geld meer heeft, alleen dagelijks groeiende schulden, kwam er een plan om het stadskasteel zoveel mogelijk in de oorspronkelijke staat te herbouwen. Maar wat is die oorspronkelijke staat? Hierover is uitgebreid gedebatteerd. Vervolgens zijn tal van professionals op deskundige wijze plannen gaan maken. Voorstanders van herbouw willen Berlijn weer een echt hart geven. Maar er zijn ook minder bevlogen argumenten opgevoerd.

De website www.berliner-schloss.de laat enkele prominenten aan het woord. Onder hen bondskanselier Gerhard Schröder:

'Der Palast der Republik ist so monströs, das ich da lieber ein Schloss hätte, einfach weil es schön ist.'
Of Prof.dr. Werner Knopp, voormalig voorzitter van de Stichting Pruisisch Cultuurbezit (die tal van gebouwen in en om Berlijn beheert): *'Ich bin für den Wiederaufbau des Berliner Schlosses, weil damit die einzige große Lücke im historischen Bild der Berliner Mitte geschlossen wird und weil diese Lücke weniger durch Bomben als durch einen Akt der Kulturbarbarei gerissen wurde. Neben den vielen Zeugnissen der Moderne, muß man an dieser Stelle der wiedererstehenden Hauptstadt, die Geschichte reden lassen.'*
Voorwaar duidelijke taal.

De Duitse Bondsdag besloot op 4 juli 2002 – met een meerderheid van 380 tegen 133 stemmen – tot recon-

structie van de façade van het stadskasteel. De binnenkant wordt aan de moderne tijd aangepast.

Inderdaad lijkt uit esthetisch oogpunt, de balans in dit deel van de stad, herbouw niet de slechtste oplossing. Hoe een en ander gefinancierd moet gaan worden en hoe het stadskasteel er precies uit moet gaan zien, bekijkt een geleerde commissie. Tot die tijd gebeurt er niets. En het 'Palast der Republik'? In antwoord op deze vraag vanuit de Bondsdag deelde de regering mede, dat het 'Palast' in beginsel gebruikt kan worden. De kosten die dat met zich meebrengt, zijn echter geheel en al voor degene die er iets organiseert.

De discussie over een geheel nieuw gebouw op deze historisch beladen plek, is gevoerd en lijkt niet meer aan de orde. Het zou behoorlijk in de weg staan van het nieuwe stadskasteel.

De discussies over de herbouw worden in Duitsland met elan gevoerd. Zoals alle discussies hier. Men beschouwt monumenten bijna letterlijk als deel van ziel en wezen. Geschiedenis is voor Duitsland van groot belang. De nationale identiteit is hier duidelijk opgehangen aan de geschiedenis. En, zoals gezegd, de meest recente geschiedenis is in meerdere opzichten niet aantrekkelijk om op terug te grijpen. De wat minder recente geschiedenis is ver genoeg weg om wel te idealiseren. In die optiek past het stadskasteel. Zonder te oordelen over het 'mooi' of 'niet mooi' van stadskasteel of Palast, kan gesteld worden dat velen zich achter de herbouw van het kasteel hebben geschaard vanwege het pijnlijke verleden van het gedeelde Duitsland en het gedeelde Berlijn.

Conclusie

De voormalige Schloßplatz is historisch terrein. In één oogopslag overzie je verschillende geschiedenissen. Die van Pruisen, de wereldoorlogen, de DDR en die van het verenigde Duitsland. Het 'Palast' staat er nog steeds. De ontraking is steeds zichtbaarder. De discussie over de herbouw van het stadskasteel raakt aan al die geschiedenissen en toont de moeiza-

Literatuur

H.M. Beliën e.a., Europa in de wereld, een geschiedenis vanaf 1815 (Bloemendaal 1984).

Günter Benser, DDR – gedenkt ihrer mit Nachsicht (Berlijn 2000).

Wilhelm von Boddien en Helmut Engel (samenstellers), Die Berliner Schlossdebatte – Pro en Contra (Berlijn 2000).

Carl-Georg Böhne en Kristian Ludwig, Das Stadtschloß, mitten im Leben – mitten in Berlin (Berlijn 1998).

Jens Gieseke, Mielke-Konzern. Die Geschichte der Stasi 1945 – 1990 (München 2001).

Sebastian Haffner, Preußen ohne Legende (Hamburg 1998).

Michael Jürgs, Die Treuhändler (München 1997).

Jan M. Lorenzen, Erich Honecker. Eine Biografie (Reinbek bei Hamburg 2001).

Giles MacDonogh, Berlin (Londen 1997).

Jacco Pekelder, Nederland en de DDR. Beeldvorming en betrekkingen 1949 – 1989 (Amsterdam 1998).

Stefan Sommer, Lexikon des DDR-Alltags (Berlijn 2000).

Heinrich August Winkler, Der lange Weg nach Westen. Deutsche Geschichte vom ende des Alten Reiches bis zum Untergang der Weimarer Republik (München 2002).

Heinrich August Winkler, Der lange Weg nach Westen. Deutsche Geschichte vom „Dritten Reich“ bis zur Wiedervereinigung (München 2000).

me relatie van Duitsers met hun verleden. Op geen enkele manier gaat men tegenwoordig in discussies de oorlogen uit de weg. De nazitijd en alle misdaden die toen zijn gepleegd, worden steeds weer in herinnering gebracht. Ik heb nog nauwelijks een gesprek gevoerd van langer dan dertig minuten, of de Duitse counterpart bracht de oorlog onverbloemd ter sprake. Het stadskasteel is echter nog een 'kwestie'. En dat zegt iets over hoe voelbaar dichtbij het DDR-verleden nog ligt. Maar ook daar zal de tijd veel leren ...

A.L.M. van Zeeland is historicus en diplomaat.

Berlijn door de ogen van een cultureel attaché

Toen ik in 2001 hoorde dat mijn plaatsing als diplomaat in Berlijn was voorgenomen, zoals dat heet, was ik buitengewoon verheugd. Ik zou een aantal jaren als cultureel attaché aan de Ambassade van het Koninkrijk der Nederlanden gaan werken. Ik had tot dusverre eigenlijk als beleidsambtenaar alleen politiek werk gedaan. Eerst als medewerker van het bureau van de Secretaris-Generaal, waar ik me bezig hield met parlementaire zaken en ook met het Srebrenica-dossier of andere zaken met een groot actualiteits- of 'waan van de dag'- gehalte. Dat stimuleerde, al was het hard werken!

De twee jaar voordat ik naar Berlijn ging, coördineerde ik het Tweede Wereldoorlog-dossier voor het ministerie van Buitenlandse Zaken. Ik had in die functie te maken met uitkeringen aan joodse Nederlanders, Roma en Sinti en Indische Nederlanders, alsmede met de problematiek rond dwangarbeid. De problemen rond de uitbetaling van bijvoorbeeld nimmer verzilverde verzekeringspolissen leverde veel spanning op vanwege een lastige houding van de Verenigde Staten.

Uiteindelijk kwam alles toch goed, hoewel het voor enkele grote Nederlandse financiële dienstverleners een spannende tijd was. Het dossier oorlogs- of roofterkunst was eveneens enerverend. Dit terrein was toen nog niet zo ontgonnen, waardoor iedereen van alles kon vinden en uiten.

Bovendien is kunst tastbaar en herkenbaar, dus steelbaar – al dan niet expres. Daar moet dan iets aan gedaan worden.

Kortom, in deze jaren was ik nauw betrokken bij al die nog steeds gevoelde effecten van de Tweede Wereldoorlog. En toen naar Berlijn, de uitdagende stad van de Muur en de val ervan, de stad van het kwaad van de Tweede Wereldoorlog, de stad waarvan er enige tijd, van 1961 tot 1989-90 twee waren: Oost en West.

Het werk in 'de cultuur' is interessant, maar anders dan het politieke werk in Den

Haag. Er gaat heel veel subsidiegeld om. Dat geeft een bijzondere verhouding tot de 'klant', maar ook tot de professionele of aangewezen personen en instellingen in Nederland die het cultuurbeleid in het buitenland moeten stimuleren en ondersteunen.

Ik verbaasde en verbaas me vrij veel en vaak.

Voor een historicus is Berlijn een moeilijke stad. Steeds is er weer een gebeurtenis, een gebouw, een boek, of een levend mens dat de geschiedenis van de stad waarin ik woon heel dichtbij, soms gevaarlijk dichtbij brengt. Gevaarlijk omdat deze herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog of aan de deling van de stad bijna nooit vrolijk of leuk zijn, maar vrijwel altijd pijnlijk en niet zelden

schokkend. Zoals de Duitsers die nu pas kunnen, willen of durven vertellen hoe verschrikkelijk de legers van de Sovjet-Unie hebben huisgehouden bij hun opmars naar het westen. Vrouwen die nu pas kunnen vertellen hoe zij werden behandeld, verkracht, vernederd. Ook de vlucht van de Duitsers uit de oostelijke gebieden komt nu pas algemeen in het nieuws.

Hoe 'schuldig' kan een volk zijn, hoe 'schuldig' moet een volk zijn om het zo iets aan te doen? Wie ooit in Dresden heeft rondgelopen, de beelden van de bombardementen heeft gezien, weet het niet zo goed meer! Zo is althans mijn ervaring.

Wij zijn als historici te eenzijdig geschoold. Nu was en is het politiek misschien lang incorrect geweest om over de andere kant te spreken, maar toch dient een historicus ook die kant te bezien.

Duitsers (ik generaliseer voor het gemak even) hebben een haat-liefde verhouding met de geschiedenis. Van de ene kant zijn zij wetenschappelijk en degelijk genoeg om zich te verdiepen in de geschiedenis van hun land en volk. Maar van de andere kant weet iedereen dat men bijna altijd, in de laatste 75 jaren van deze Duitse geschiedenis, minder fraaie zaken tegenkomt of zelfs afschuwelijke, amper denkbare dingen. Dat prikkelt niet altijd om over

Hallo, Naïf!
Cartoon van Burkhard Mohr. Sinds 1993 is de verhouding Nederland – Duitsland veranderd.

het recente verleden te spreken. Men wordt er ook niet vrolijk van en het 'schuldgevoel' lijkt alomtegenwoordig. Duitsland is zich terdege bewust van een besmet en lelijk verleden. En dat verklaart misschien wel de neiging om vooral over het 'oudere' verleden te schrijven en te denken.

Duitse historici schrijven overigens wel onbevangen en soms ook provocatief over het verleden van hun land. Nederlandse historici kunnen daar een voorbeeld aan nemen. Discussies worden hier open en met grote felheid gevoerd. Degene die blijk geeft van onvoldoende kennis over of deemoed jegens het verleden is al snel 'af' en verdwijnt via de zijdeur van het toneel – of het nu gaat om het nazi- of om het DDR-verleden.

Methoden voor de vmbo-bovenbouw

Dit jaar is voor het eerst het landelijk schriftelijk vmbo-examen afgenomen op basis van het nieuwe examenprogramma. Er zijn tot nu toe vier methodes verschenen voor geschiedenis in de verschillende leerwegen. In Kleio 2 werden MeMo en Sporen al besproken, in dit artikel geeft René Corbeij zijn mening over Sfinx en Joost Dik over Bronnen. Er is speciaal gelet op de hoofdstukken die te maken hadden met het afgelopen examen.

René Corbeij en Joost Dik zijn werkzaam in het vmbo en hebben ervaring met de door hen besproken methodes. Prijzen op: www.kostprijs.slo.nl

SFINX

Sfinx Geschiedenis voor de leerwegen

Uitgever: ThiemeMeulenhoff, Utrecht/Zutphen.

Auteurs: Juul Lelieveld, Jan van Oudheusden, Marian Veldkamp, André van Voorst, Bram Verweij.

De methode bestaat uit: Leesboek voor 3 en 4 vmbo/bkgt; Docentenmap, werkboek bkgt, toetsen cd-rom en antwoorden cd-rom.

Daarnaast heeft ThiemeMeulenhoff een eigen website voor docenten en leerlingen: www.sfinx-online.nl

Inhoud

Het handboek wordt bij Sfinx 'leesboek' genoemd. Het boek ziet er goed uit en heeft relatief veel tekst van hoog niveau. Het is jammer dat, wat betreft de omslag, de 'huisstijl' van Sfinx in de basisvorming niet is voortgezet. Ook de slappe kافت maakt het boek erg kwetsbaar. De illustraties zijn functioneel en goed gekozen.

Kerndeel 3 – Leervaardigheden: goed door het gebruik van bronnen en onderzoeksthema's. Wat ICT-gebruik betreft onvoldoende.

Kerndeel 4 – De koloniale relatie Indonesië/Nederland: goed aansluitend bij de eindtermen.

Kerndeel 7 – Sociale zekerheid en de verzorgingsstaat van Nederland: goed aansluitend bij de eindtermen.

V 1 – Verrijksdeel bij het Indonesisch/Nederlands conflict 1945-1949: goed aansluitend bij de eindtermen.

V 4 – Verrijksdeel bij de ontwikkeling van de gezondheidszorg: goed aansluitend bij de eindtermen.

Structuur / opzet

In de eerste 62 pagina's van de 157 wordt een historisch overzicht (HO) van de twintigste eeuw gegeven. De overige pagina's worden besteed aan de zes examenmodules. Het HO bestaat uit vijf hoofdstukken, onderverdeeld in drie of vier paragrafen. De examenonderwerpen worden behandeld in zes hoofdstukken, ieder verdeeld in zes paragrafen. Deze hoofdstukken worden afgesloten met een samenvatting. Het HO kent geen samenvatting. Achterin het boek staan begrippenlijsten van het HO en de examenonderwerpen.

De methode bestaat uit één leesboek en één werkboek voor alle leerwegen. Per paragraaf uit het leesboek staat er ook een paragraaf in het werkboek. Elk hoofdstuk wordt in het werkboek onderbroken door een onderzoeksthema. De examenmodules worden in het werkboek afgesloten met een samenvattingparagraaf. Bronnenmateriaal is zowel in het leesboek als in het werkboek verwerkt.

9 a Bekijk de volgende bron.

9 b Welk nadeel van de ontwikkelingen in deze paragraaf zie je op de beeldbronnen?

10 b Hoe zien jongens en meisjes de rolverdeling in het huwelijk, volgens deze bron?

Boven: In het werkboek wordt verder ingegaan op bronnen uit het leesboek.

Rechts: Het leesboek.

Werkwijze

De hoofdstukken van het HO (Eerste Wereldoorlog, Interbellum, Tweede Wereldoorlog, De wereld van 1945-1975 en De hedendaagse wereld en haar problemen) beginnen met een korte inleiding. De zes examenthema's beginnen met een inleiding plus hoofdvraag. De te leren begrippen staan vet afgedrukt. Sturing vindt plaats door het werkboek. Zwartgedrukte blokjes tussen de opdrachten in het werkboek verwijzen naar de tekstgedeeltes in het leesboek. Door het maken van opdrachten verwerven de leerlingen kennis en oefenen ze vaardigheden. De onderzoeksthema's in het werkboek bieden de mogelijkheid tot verdieping en extra oefening van de vaardigheden.

Teksten en bronnen

Het handboek is een echt 'leesboek'. De hoeveelheid, de leesbaarheid en het niveau van de tekst zijn hoog te noemen en daarom, naar mijn mening, ongeschikt voor de basis- en kaderberoepsgerichte leerweg.

In het leesboek staan voldoende tekst- en beeldbronnen om de leerlingen mee aan het werk te zetten. Ook de tekstbronnen zijn hoog van niveau, moeilijk leesbaar voor B/K-leerlingen.

Opdrachten

Alle opdrachten verwijzen naar de tekst en/of de beeldbronnen in het leesboek. In het werkboek zijn extra bronnen opgenomen. In de docentenhandleiding zijn drie

routes opgenomen, die de leerlingen door het werkboek loodsen; een Minimumstof-B-route, een Basisstof K-route en een Totale stof GT-route. De opdrachten zijn voldoende gevarieerd in reproductievragen en meningsvragen. Heel aardig zijn een aantal opdrachten waarbij schema's ingevuld moeten worden, die een soort uittreksel van gedeeltes van de leerstof opleveren.

Differentiatie

Met behulp van het PTA en studieplanners wordt het de docent makkelijk gemaakt te differentiëren. De leerlingen kunnen zo een B-, K- of GT-route volgen. Het PTA kan de docent downloaden van de Sfinx-site. De studieplanners staan op de docenten cd-rom en zijn met een tekstverwerker gemakkelijk aan persoonlijke wensen aan te passen. In het leesboek zijn de passages, die de B-leerlingen niet nodig hebben, aangegeven met symbooltjes en achtergrondkleuren. Desondanks blijft het de vraag of het leesboek eigenlijk wel geschikt is voor B- en K-leerlingen.

ICT-aanbod

Bij de methode wordt geen leerlingen cd-rom geleverd om mee verder te werken. De docentenhandleiding belooft wel een aparte Sfinx-site, maar deze moet blijkbaar nog gevuld worden. Voorlopig biedt de site nog slechts enige docenteninformatie, hyperlinks bij the examenthema's en opdracht over spotprenten bij het thema Koude Oorlog.

Toetsen

De toetsen worden geleverd op een cd-rom en zijn gemakkelijk naar eigen inzicht aan te passen. Het materiaal biedt voldoende variatie aan open en gesloten vragen, reproductie en productievragen. De toetsen zijn volgens een redelijk voorspelbaar stramien opgebouwd. Het toetsen van kennis van begrippen en chronologie wordt gevolgd door inzicht en vaardigheden. De toetsen zijn snel te maken en snel na te kijken. Docenten zullen de behoefte hebben zelf enkele pittige vragen toe te voegen of meerkeuzevragen om te zetten in open vragen.

Bijzonderheden in het licht van de exameneisen

De kerndelen

K3: door het gevarieerde aanbod van opdrachten komt dit ruimschoots aan bod. Vooral de onderzoeksthema's vormen hierin een sterk onderdeel.

K4/K7: tijdgebrek zal, gezien de geringe omvang van het leesboek, geen probleem zijn. Eerder zal de docent geneigd zijn zich af te vragen of de onderwerpen voldoende behandeld zijn. Bij nadere bestudering van onderwerpen blijkt de stof toch goed aan te sluiten bij de eindtermen, die overigens zeer beperkt zijn. Niet vergeten moet worden dat een flink deel van de tijd besteed wordt aan het HO.

Verrijkingstof

V1/ V4: in de vijfde en zesde paragraaf van elk hoofdstuk wordt steeds ingegaan op de verrijkingstof, deze wordt voldoende behandeld. Gezien de geringe omvang van de hoofdstukken als geheel zal tijdgebrek geen probleem zijn.

Algemeen

Oriëntatie in de tijd zal de docent zelf moeten aanbrengen, een tijdbalk ontbreekt.

De methode brengt in ruime mate een begrippenkader aan en ondersteunt in voldoende mate het zelfstandig leren. Het niveau is gericht op de GT-leerling.

Examen en het eigen PTA

Het is lastig in te schatten hoe het HO en de onderwerpen over de twee leerjaren gespreid moeten worden. De docentenhandleiding biedt daarbij wel enig houvast. Er worden verschillende scenario's geschetst. Van belang is of de twintigste eeuw in leerjaar twee wel of niet behandeld is. Daarbij komt dat in dezelfde klas verschillende leerlingen kunnen zitten, afhankelijk van de gebruikte methode (v/m of m/h).

Er zal ook een keuze gemaakt moeten worden, hoeveel uur te besteden aan de landelijke examenonderwerpen (voor 2003 'Nederland en Indonesië' en de 'Sociale zekerheid'). Wanneer het aantal pagina's in het leesboek bekeken wordt zal de

docent zich snel afvragen of dit wel voldoende is voor het landelijk examen en gaan kopiëren, uit andere methodes.

De verschillende leerwegen (BKGT)

Ondanks het feit dat door de uitgever besloten is alle leerwegen in één boek op de markt te brengen, is het leesboek vrij dun. Daar komt nog bij dat van de 158 pagina's 54 pagina's besteed worden aan het HO. De methode is erg tekstueel en van een hoog niveau. De B/K-leerlingen hoeven wel minder teksten te lezen, maar wat overblijft zal voor hen nog steeds moeilijk leesbaar zijn.

Indruk

Gebruikers van *Sfinx* in de basisvorming zullen wellicht automatisch gekozen hebben voor *Sfinx* voor de leerwegen. Op de eerste indruk afgaand is dezelfde opzet voorgezet. Helaas is overgegaan op een boek met slappe kافت. Na het openslaan van het boek zullen de stevige lappen tekst opvallen. Inzien van het werkboek zal de teleurstelling weer wat wegnemen, want dit biedt genoeg uitdaging om de leerlingen aan het werk te zetten. Liefhebbers van ICT-gebruik zullen moeten omzien naar een andere methode. Maar wanneer dit op school nog niet zo sterk ontwikkeld is, zal het gebruik van *Sfinx* geen probleem zijn.

Een compliment moet gemaakt worden voor het Historisch Overzicht. In 54 bladzijden wordt een kort en bondig, maar zeer goed leesbaar, overzicht van de twintigste eeuw gegeven, van een goed niveau. Zelfs voor havo-leerlingen lijkt dit zeer bruikbaar. De uitgever heeft dit blijkbaar zelf ook zo begrepen, want het is ook als los boekje op de markt gebracht.

De methode is voldoende activerend, in het bijzonder de elf onderzoeksthema's. In de docentenhandleiding is via een schema uit te zoeken welke vaardigheden per onderzoeksthema aan bod komen. De onderzoeksthema's bestaan uit een flinke hoeveelheid gevarieerde bronnen met een aantal samenhangende opdrachten. Deze onderzoeksthe-

ma's zijn uitstekend geschikt om te gebruiken als kleine PO of als opstap voor grotere praktische opdrachten.

BRONNEN

Bronnen - Geschiedenis voor 3/4 vmbo-tgkbl

Uitgever: EPN, Houten.

Auteurs: Willem Janssen e.a.

De methode bestaat uit zes losse leerboeken (circa 64 blz.), voor ieder examenonderwerp één, met aparte werkboeken voor BL en TGK.

De methode is nog niet helemaal af. Een docentenhandleiding, antwoorden op de vragen en opdrachten en extra toetsen ontbreken nog.

Wel is er de nieuwsbrief **Uit betrouwbare Bron** met aanvullende informatie en lessuggesties, bijvoorbeeld over gebruik van internet.

Inhoud

Zoals de naam *Bronnen* al doet vermoeden, is in deze methode ruime aandacht besteed aan het selecteren van primaire en secundaire bronnen. Veel van deze bronnen hebben een hoog originaliteitsgehalte. Hierdoor geven de auteurs de

Het werkboek bevat contourtekeningen, waardoor vragen bij beeldbronnen makkelijker worden begrepen.

soms wat platgetreden examenonderwerpen een nieuwe glans. Het zal niet alleen de leerling stimuleren hier mee aan de slag te gaan, maar ook aanstekelijk werken op de docent. De bronnen staan niet in het luchtledige maar hebben een duidelijke functie binnen het geheel van de methode.

De teksten zijn lang en zorgvuldig opgesteld. Wat opvalt aan de teksten is dat naast oog voor structuren, de auteurs ook veel aandacht hebben voor het bijzondere. De lay-out is rustig en zakelijk, zonder saai te worden.

Kerdeel 3 - Leervaardigheden: deze worden in het werkboek op een gevarieerde manier getoetst. Bijvoorbeeld aan de hand van contourtekeningen (een manier van kennistoetsing en -verwerving waar *Bronnen* patent op heeft), of door de leerlingen aan de hand van steekwoorden, zelfstandig een antwoord

te laten formuleren op deelvragen (per paragraaf) of hoofdvraag (per hoofdstuk), waarbij de laatste tevens als samenvatting dient.

Handig is de introductie van iedere paragraaf uit het werkboek: 'voor-kennis' bij de inleiding en 'wat moet je kunnen' bij de andere paragrafen. Aan het einde van het werkboek vind je een bladzijde met historische vaardigheden in zes stappen. Deze vaardigheden worden in een vragen-de vorm aan de leerling gepresenteerd. De leerling moet deze aan de hand van tekst beantwoorden. Kerndeel 4 - het leerkatern Indonesië voldoet aan de eisen zoals die zijn opgesteld in de eindtermen.

Kerdeel 7 - het leerkatern Verzorgingsstaat voldoet aan de eisen zoals die zijn opgesteld in de eindtermen kerndeel K7

Structuur/opzet

Bronnen bestaat uit zes leerkaternen. Deze worden gebruikt in alle leerwegen van de vmbo-bovenbouw.

Daarnaast heeft men voor de TKG-leerwegen één werkboek (paars) per thema, en een eenvoudiger versie (oranje) voor de BL-leerwegen geschreven.

Ieder thema heeft een zelfde indeling. Eerst maakt de leerling, met behulp van een inleidende paragraaf, kennis met het onderwerp. Hierin is een tijdbalk opgenomen. Verder wordt in deze paragraaf de hoofdvraag van het thema geïntroduceerd. Daarna volgen vijf hoofdstukken die meestal uit drie (soms vier) paragrafen bestaan. Sommige paragrafen zijn vanwege de moeilijkheidsgraad niet geschikt voor de BL-leerling. Dit wordt duidelijk gemaakt met de omkaderde letters TKG.

Het zesde hoofdstuk is het verrij-kingsdeel dat alleen door de TG-leerling zal worden bestudeerd. Het aantal paragrafen van het verrij-kingsdeel kan variëren.

Een minpuntje is dat de katernen hier niet identiek van opbouw en naamgeving zijn.

Het katern eindigt met een portret-tengalerij en een begrippenlijst.

Werkwijze

De methode is zo opgebouwd dat de leerling zelfstandig de stof kan bestuderen en de vragen uit het werkboek kan beantwoorden.

Ieder hoofdstuk begint met een hoofdvraag en iedere paragraaf met een deelvraag. Aan het einde van de paragraaf kan de deelvraag worden beantwoord, terwijl aan het einde van het hoofdstuk de leerling in staat moet zijn om de hoofdvraag te beantwoorden.

Iedere paragraaf kent een kort inlei-dend stukje met de titel: 'Waar gaat het over?' Hierin worden de kaders van het onderwerp omschreven. Ook in het werkboek wordt aan het begin van iedere paragraaf heel duidelijk omschreven wat er van de leerling wordt verwacht. Voor het type leerling waarvoor de methode is geschreven, is deze manier van structureren en afbakenen heel belangrijk.

Het werkboek leidt de leerling door het leerboek. Wanneer een leerling een bron moet bestuderen alvorens een vraag te beantwoorden, staat dat expliciet vermeld.

Er is in het werkboek genoeg ruimte voor het maken van aantekeningen. Handig voor leerlingen die de neiging hebben hun schrift te vergeten! In de tekst van het leerboek zijn belangrijke woorden vet gedrukt. Je kunt deze terugvinden in de begrip-
penlijst. Daarnaast worden onderaan de paragraaf begrippen vermeld die als steekwoorden fungeren voor de inhoud van de paragraaf.

Teksten en bronnen

Zoals ik hiervoor al zei staan de bronnen centraal in deze methode. De teksten zijn uitgebreid en voldoen aan de eisen voor het vmbo-examen. Voor de Basis- en Kaderberoepsgerichte leerweg kunnen wel enige vraagtekens worden geplaatst wat betreft de moeilijkheidsgraad. Voor het Leerweg-ondersteunende onderwijs is het taalgebruik zonder twijfel te moeilijk. Het katern over Indonesië biedt genoeg mogelijkheden tot discussie over de rol van Nederland in de koloniale periode.

Opdrachten

De opdrachten uit de werkboeken voor klas 3 en 4 komen qua structuur en type vragen overeen met de werkboeken uit de eerste en tweede klas van het vmbo. De leerling kan de opdrachten uit het werkboek zelfstandig uitvoeren. De opdrachten zijn duidelijk omschreven en eenduidig. Er is tevens ruimte voor eigen mening, visie en interpretatie.

Differentiatie

De methode is zo opgebouwd dat de docent zelf de volgorde kan bepalen van de aan te bieden katernen. Dit zal per jaar verschillen, omdat de examenonderwerpen wisselen. De opbouw van de zes katernen is identiek. Door middel van een codering in de kantlijn of boven de tekst wordt aangegeven voor welke leerwegen het stuk tekst bedoeld is. Bij ieder katern worden werkboeken aangeboden op twee niveaus, BL en TGK. Niettemin zal differentiatie voor een groot gedeelte door de docent zelf moeten worden gerealiseerd.

ICT aanbod

Momenteel heeft *Bronnen* nog geen cd-rom bij de methode. In de toekomst zal deze worden toegevoegd. Het is nu eenmaal een trend waar de methodemakers klaarblijkelijk niet omheen kunnen. Een internetsite bij de methode is in de maak.

Toetsen

Bij deze methode hoort een toetsenbundel met kant en klare toetsen. Daarnaast komt er een docenten-handleiding.

Bijzonderheden in het licht van de exameneisen

De kerndelen

K3: de leerling wordt in de werkboeken bij de methode een flink aantal leervaardigheden aangereikt. K 3.5 (het overdragen van leerresultaten aan anderen) en K 3.6 (gebruik maken van de hedendaagse communicatiemiddelen) komen alleen aan bod via de praktische opdrachten. K4/K7: de kerndelen van zowel het thema Indonesië, alsook het thema Verzorgingsstaat sluiten in voldoende mate aan bij de eindtermen zoals deze genoteerd zijn in de bundel van het examenprogramma voor het vmbo. De thema's zijn degelijk opgebouwd, soms ietwat traditioneel. In de katernen ligt de nadruk op het aanbieden van kennis, geplaatst in een duidelijk chronologisch kader. Het beantwoorden van de hoofd- en deelvragen is een nadrukkelijk aanwezig onderdeel in de examenkaternen. De leerling wordt op deze manier geconfronteerd met eventuele lacunes in zijn/haar kennis en weet zodoende waar extra aandacht noodzakelijk is.

Verrijksingsdeel

V1/V4: voor het verrijksingsdeel (betreft uitsluitend de Gemengde en Theoretische leerweg) is per katern een afzonderlijk hoofdstuk geschreven. De stof die in deze katernen wordt behandeld, nodigt uit tot het voeren van discussie.

Algemeen

Her boek doet wat schools aan. De inhoud van de katernen en de bron-

nen is goed van kwaliteit. Didactisch is het ook in orde. Te moeilijk echter voor de BL-leerweg. De goede leerling kan redelijk zelfstandig door de stof; voor de zwakkere leerling zal de docent begrippen moeten uitleggen en in een eenvoudig kader moeten plaatsen. Echt vernieuwend ten aanzien van de leervaardigheden is *Bronnen* niet te noemen.

Examen en het eigen PTA

Bronnen is met een kleine 300 pagina's leerstof de meest omvangrijke methode voor vmbo 3/4. Dit komt de duidelijkheid van de onderwerpen zeker ten goede, maar het is de vraag of alles behandeld kan worden. Het is handig om voor klas 3 en 4 één gemeenschappelijk PTA te schrijven, zodat de thema's evenwichtig kunnen worden verdeeld. Voor leerlingen die geen geschiedenis in klas 4 zullen kiezen, betekent dit wel een zware belasting in de derde klas.

De verschillende leerwegen

De uitgever van *Bronnen* heeft ervoor gekozen om voor elk van de zes onderwerpen een los katern uit te brengen. Inhoudelijk zitten de katernen goed in elkaar, maar ook EPN heeft duidelijk problemen met het bereiken van de BL-leerling. Hoewel er een aangepast werkboek is geschreven, wordt de BL-leerling opgezaagd met een leerboek dat voor een TG-publiek is bestemd.

Indruk

Bronnen voor klas 3 en 4 vmbo is een goede methode om de leerling die interesse heeft in geschiedenis voor te bereiden op het examen. De katernen en de werkboeken getuigen van een doordachte en consequent doorgevoerde vakdidactiek. *Bronnen* pretendeert vernieuwend te zijn daar waar het kan en traditioneel waar het moet. Dit klopt ten aanzien van de benadering van onderwerpen in de verschillende katernen. Enige terughoudendheid is merkbaar ten aanzien van de leervaardigheden, het gebruik van de 'nieuwe' media en de uitvoering van de praktische opdrachten.

Met Euroclio in Bologna

Levert het iets op als je 190 docenten geschiedenis uit 42 Europese landen bijeenbrengt om in lezingen, workshops en discussiebijeenkomsten van gedachten te wisselen over de veranderingen die in de afgelopen jaren plaats vonden in het geschiedenisonderwijs? Het verslag van de conferentie die in maart 2003 in Bologna werd gehouden probeert een antwoord te geven op deze vraag.

De conferentie School History on the Move ging over veranderingen in alle landen van Europa en besloeg dus een breed terrein, maar in de lezingen en workshops kon uiteraard maar een beperkt aantal voorbeelden van verandering besproken worden. In de discussiegroepen werd dat gemis weer goed gemaakt, doordat de deelnemers over hun eigen land spraken. Uit de lezingen en de discussies werd al snel duidelijk dat er in grote lijnen twee verschillende ontwikkelingen zijn te onderscheiden, één in de Europese landen die deel uitmaakten van het voormalige Westblok en een geheel andere in de voormalige Oostbloklanden en de Balkan.¹

"Genoeg! Zei hij scherp. 'Het is een mythe! (...) Ik betreur het dat ik jullie zo'n dwaas verhaal heb verteld. En laten we ons nu weer bezig houden met geschiedenis, met onweerlegbare, geloofwaardige, controleerbare feiten!' En nog geen vijf minuten later staarde de gehele klas weer glazig voor zich uit."

Dit is het beeld van de geschiedenisleraar waarmee kinderen in vrijwel alle landen geconfronteerd worden in Harry Potter. Het citaat komt uit J.K. Rowling, *Harry Potter en de Geheime Kamer*, Amsterdam/Antwerpen 2000, 14.

Ook leuk is Rowlings kijk op het huiswerk: "Ron zat achter in de bibliotheek en was bezig zijn huiswerk voor *Geschiedenis van de Toverkunst* na te meten. Professor Kist had om een één meter lang opstel over 'De Middeleeuwse Europese Toveraarsraad' gevraagd.

'Niet te geloven! Ik kom nog twintig centimeter te kort...' zei Ron woedend. Hij liet het perkament los, dat direct weer oprolde. 'Hermelien heeft een meter vijftig en die heeft een piepklein handschrift!' (111)

De vraag rijst of dit stereotype van de geschiedenisleraar en het vak geschiedenis, dat aan de miljoenen lezer(tje)s van Harry Potter wordt voorgehouden, representatief is. Het succes van het boek doet vrezen van wel. Moderne onderwijsmethoden lijken aan de geschiedenisleraar van Harry Potter geheel voorbijgegaan. Het is duidelijk dat professor Kist (Harry's leraar) nog volledig uitgaat van de overdracht van kennis; het overbrengen van vaardigheden speelt voor hem geen rol.

Op de conferentie in Bologna blijkt dat er in de afgelopen decennia in heel Europa wel degelijk grote veranderingen hebben plaatsgevonden in het geschiedenisonderwijs.

De West-Europese landen: Italië als voorbeeld

De onderwijshervormingen, die in de jaren zestig en zeventig op gang kwamen, hingen samen met de maatschappelijke, politieke en economische veranderingen van die jaren. In de landen van het toenmalige Oostblok vonden deze ontwikkelingen niet plaats.

In de westerse landen konden door

**Stefan Boom is Cito-medewerker;
Hans Boschloo is docent geschiedenis en
Huub Oattes is werkzaam bij de SLO en
eveneens als docent geschiedenis.**

de toename van de welvaart steeds meer kinderen deelnemen aan het voortgezet onderwijs. Veel van die kinderen kwamen uit sociale lagen die voorheen minder kans hadden op een vervolgopleiding. Deze schaalvergroting leidde tot hogere kosten en op den duur ook tot de wens om curricula nauwgezet te omschrijven en de examens anders in te richten. Het doel van deze maatregelen was ervoor te zorgen dat einddiploma's van verschillende scholen dezelfde civiele waarde bleven houden.

Tegelijkertijd ontstond er in deze jaren bij studenten, leerlingen, docenten en politici een streven naar meer democratische verhoudingen en 'meer invloed van de basis'. Het was de tijd van politieke discussies over Vietnam, over de consumptie-maatschappij, over kapitalisme en communisme. Bij het vak geschiedenis leidde dit tot experimenten en hervormingen.

Kenmerkend voor de vernieuwingen van deze tijd is dat ze van onderop kwamen. Natuurlijk waren niet alle docenten voor verandering, maar het ging om ideeën die door docenten werden ontwikkeld.

Een duidelijk voorbeeld van deze gang van zaken is te vinden in de veranderingen in Italië.² Kleine groepen docenten gingen daar in de jaren zestig en zeventig samenwerken op zoek naar nieuwe methoden van onderwijs. De universiteiten hielden zich afzijdig. Op deze wijze ontstond van onderop, 'in het veld', een praktijk waarin de traditionele aanpak aangevuld werd met meer interactiviteit. De leerling werd aangemoedigd om kritisch om te gaan met historische kennis. Naast het lesboek, dat zelf ook meer interactief werd, kwam er aandacht voor het gebruik door leerlingen van documenten, archieven en musea, voor het bestuderen van de lokale geschiedenis (het cultureel erfgoed), het interviewen van ooggetuigen (orale geschiedenis), geschiedenis in spelvorm of als toneel, het omgaan met 'nieuwe' media van film tot internet, enzovoort.

Bezoek aan de binnenstad van Bologna.

Voor de collega's uit de westerse landen bleek dit een herkenbare ontwikkeling. Het ontstaan van de discussie over 'vaardigheden' in de westerse landen is met deze samenvatting voldoende aangeduid. Nu komt de 'kennis' aan de orde, de oppositie tegen de nieuwe beweging op het gebied van didactiek.

De jaren negentig

In Italië beginnen in de jaren negentig historici van de universiteiten aandacht te besteden aan het voortgezet onderwijs, een terrein dat zij tot dan toe overgelaten hadden aan leraren en didactici. Een aantal van hen neemt deel aan het schrijven van nieuwe methoden. In die schoolboeken krijgt de vraag hoe de leraar kennis moet overdragen aan zijn leerlingen nauwelijks aandacht. Deze universitaire historici lieten zich vaak denigrerend uit over de onderwijsdidactiek die tot dan toe ontwikkeld was. En de pretenties waren hoog. Kennis van geschiedenis was onmisbaar, want die kennis kon "licht brengen in de immense duisternis die ons omringt".³

Het uitgangspunt van deze benadering van het geschiedenisonderwijs lijkt te zijn dat de universitaire historici de geschiedenis moeten onderzoeken en het materiaal leveren voor verantwoorde leerboeken en dat het vervolgens de taak van de individue-

De conferentie *School History on the Move, Changes in the Learning and Teaching of History in the Decade of Educational Reforms* werd gehouden van 25 tot 30 maart 2003 in Bologna. Conferenties als deze worden jaarlijks georganiseerd door EUROCLIO, dat in 1993 werd opgericht met steun van de Raad van Europa. Inmiddels zijn in 63 landen organisaties van geschiedenisdocenten en docenten aan lerarenopleidingen aangesloten bij Euroclio. De Nederlandse geschiedenisdocenten zijn via hun organisatie, de Vereniging van Geschiedenisleraren in Nederland, de VGN, lid van Euroclio. Dit jaar was het Italiaanse lid, Clio '92, medeorganisator.

Conferentiedeelnemers in hun werkgroep.

le docent is om uit te vinden hoe hij deze kennis aan de leerlingen zal overbrengen. Daarvoor is, wat het vak geschiedenis betreft, geen speciale onderwijsdidactiek vereist. Slechts in enkele gevallen kwam het in Italië tot een vruchtbaar samengaan van traditie en vernieuwing.

De ontwikkeling in Italië heeft veel gemeen met de discussie over kennis en vaardigheden in Nederland. Ook in Nederland worden sinds de jaren zestig nieuwe wegen gezocht op het gebied van de didactiek van het geschiedenisonderwijs. Het initiatief daartoe ligt aanvankelijk vooral bij contactgroepen van docenten. In dezelfde tijd groeit het aantal thema's waaraan aandacht besteed moet worden.

Als men de leerboeken van na de oorlog naast elkaar legt, blijkt er een vrij grote communis opinio te bestaan over wat op school moest worden onderwezen. Het traditionele curriculum liep van prehistorie tot heden en ontleende zijn verband aan de politiek-staatkundige ontwikkelingen in de westerse wereld. Aan deze 'canon' werden echter voortdurend nieuwe thema's toegevoegd, soms door de overheid, soms door druk vanuit de samenleving. Het traditionele politiek-staatkundige kader werd uitgebreid met economische en sociale geschiedenis. Dat leidde tot thema's over emancipatie: in Nederland die van arbeiders, de verschillende religieuze groeperin-

gen, vrouwen en, in de koloniën die van de gekoloniseerde bevolking en de slaven. Daarnaast moest door het op gang komen van de dekolonisatie en het ontstaan van de Koude Oorlog veel meer aandacht besteed worden aan de wereld buiten Europa. Tegelijkertijd liep het aantal uren terug. Bovendien werd er, met name om didactische redenen, gepleit voor omgevingsgeschiedenis en lokale geschiedenis (met aandacht voor het 'cultureel erfgoed'), omdat deze onderwerpen dichter bij de beleavingswereld van de leerlingen zouden liggen.

De uitgevers kozen als oplossing voor deze problemen steeds vaker voor een thematische ordening van de leerstof.

Met de invoering van de meest recente grote onderwijshervorming, de tweede fase in 1998, werd de thematische aanpak algemeen. In tegenstelling tot de historische themavelden die door de WIEG 'van onder op' waren ingevoerd, vond er nu een van bovenaf opgelegde stofindeling volgens domeinen plaats. De traditionele 'canon' van chronologisch geordende kennis verdween geheel uit het zicht. De hoofdstukken van de leerboeken behandelen vaak elk één thema of 'domein'. De traditionele canon wordt daarin meestal wel bekend verondersteld, maar is voor de leerling niet op herkenbare wijze geordend en daarmee verloren gegaan. Net als in Italië

leidt dit tot de klacht dat leerlingen geen historische kennis meer bezitten. In beide landen krijgen de didactische vernieuwingen, of anders gezegd de aandacht voor 'vaardigheden', de 'schuld' van het gebrek aan historische kennis.

Er wordt in Nederland (door de commissie-De Rooy) net als in Italië gepleit voor terugkeer naar een eurocentrisch ingericht curriculum met nadruk op een verhalende benadering. De huidige rechtse regering van Berlusconi gaat nog een stap verder en wil terug naar de 'feiten', naar nadruk op Italië en Europa, op de eigen identiteit en zeker niet op 'multicultureel onderwijs'.

De inhoud van het geschiedenisonderwijs is in Italië sterk gepolitiseerd. Afhankelijk van de signatuur van de regering zwaait het geschiedenisonderwijs naar links of naar rechts.

Je kunt op grond van deze ontwikkelingen vaststellen dat de inhoud van het geschiedenisonderwijs ook in de West-Europese landen niet 'waardevrij' is. Men wil de leerlingen 'historisch besef' bijbrengen, maar bedoelt daarmee een door de samenleving gewenst historisch besef.⁴

Dat bleek ook in de discussie over de situatie in landen als Wit-Rusland, de Oekraïne, de Baltische staten, Tsjechië, Albanië en Macedonië, die nog aan de orde komt.⁵ Historisch besef en eigen identiteit liggen vaak dicht bij elkaar.

De reacties van 'het veld'

Een ander aspect van de ontwikkelingen van de laatste tijd in Italië is dat, als het om vernieuwingen gaat, de meerderheid van de docenten maar heel vage en stereotiepe ideeën daarover heeft. Wat docenten aan kennis over vernieuwingen hebben is meestal ontleend aan de methodes die zij in de klas gebruiken.

In de andere landen is dit ook een probleem, bleek tijdens de discussies.

Volgens veel docenten is er te weinig interactie tussen vernieuwers en docenten. Docenten voelen zich buitengesloten, naar hun expertise wordt niet gevraagd. Veel docenten vinden bovendien dat de vernieuwingen geen oplossing bieden voor de moeilijkheden waarmee zij in de klas te maken hebben. Zij nemen daarom veranderingen in het onderwijs voor kennisgeving aan, want de werkelijke uitdaging ligt voor hen in het omgaan met het veranderende schoolgedrag van de leerlingen. Maatschappelijke veranderingen beheersen de situatie in de klas en stellen grenzen aan wat docenten kunnen doen en laten.

Docenten spraken over leerlingen die wel thuis waren in de wereld van computerspelletjes, maar die niet konden lezen, geen huiswerk maakten, zich niet konden concentreren, het denken over een voorgeschreven probleem niet leuk vonden, kortom alles leuker vonden dan geschiedenis. Het was daardoor vaak moeilijk een goed werk- en leerklimaat te scheppen in de klas.

De ontwikkelingen in de nieuwe staten

De docenten uit de landen die ontstaan zijn na het uiteenvallen van het Oostblok (en Joegoslavië) delen één gemeenschappelijke onderwijservaring: door de val van het communisme zijn hun leerboeken geheel of gedeeltelijk onbruikbaar geworden. Daardoor konden de docenten in deze landen in de praktijk ervaren dat geschiedenis een interpretatie is en dat er in de geschiedenis geen 'feiten' bestaan. Een feit wordt pas een feit als het in een context geplaatst is. Een voorbeeld hiervan is Belarus, Wit-Rusland. In dat land is nog nooit een schoolboek over het eigen land verschenen, omdat het nooit als land bestaan heeft.⁶

Als je de geschiedenis van Belarus vergelijkt met de geschiedenis van Nederland komen fundamentele vragen aan de orde. Om een schoolboek over Belarus te schrijven moet je erover nadenken of in het verleden zo iets als Belarus wel heeft bestaan en waar dat gevoel van een eigen Wit-Russische identiteit dan uit bestond. Welke gebeurtenissen uit

het 'nationale' verleden moet je behandelen om leerlingen een idee te geven van hun verleden?

In Nederland kun je deze problemen uit de weg gaan, omdat het al eeuwen als land bestaat. Daardoor wordt zonder veel discussie de geografische grens tot afbakening gekozen van een historisch onderwerp, terwijl het heel goed mogelijk is dat Belarus meer een eenheid was met een gemeenschappelijk verleden dan bijvoorbeeld Nederland in de tijd van de Republiek.

Bij het maken van een schoolboek over Belarus ervaar je bijna vanzelf hoezeer geschiedenis berust op interpretatie. De problematiek van de heterogeniteit van de bevolking, hoe om te gaan met soms grote etnische minderheden, wat de plaats van het Russisch moet zijn, hoe om te gaan met de erfenis van de USSR, dit soort vraagstukken komen daar bovenop, en gelden voor alle voormalige sovjetstaten.

In verschillende workshops en discussiegroepen kwam dit probleem aan de orde. Bijvoorbeeld in de workshop waarin twee Letse docenten het door hen ontworpen materiaal voorlegden.⁷ Letland kent een grote Russische minderheid die ongeveer 35% van de totale bevolking uitmaakt. Hoe moet omgegaan worden met de Russische periode? En de Duitse bezetting? Wat is ken-

merkend voor de Letse geschiedenis? Er werd met bronnen getracht aan te tonen dat de Russen (met hulp van Letse communisten) bewust gepoogd hebben de Letse taal te onderdrukken, maar in het bronnenmateriaal was ook bewijs voor het tegendeel te vinden. Kritisch brongebruik waarbij bronnen niet alleen op hun herkomst, maar ook op hun inhoud beoordeeld worden, bleek moeilijk.

Dat de Britse, Zwitserse en Nederlandse leraren in de workshop het juist belangrijk vonden dat er door het gebruik van bronnen geen stereotiepe antwoorden bleken te zijn, kwam maar moeilijk over.

In Rusland, het kernland van de voormalige Sovjet-Unie, leven in bijna alle steden en ook op het platteland veel minderheden. Er is sprake van een grote culturele verscheidenheid. De workshop van Tamara Eidelman uit Moskou was gewijd aan het probleem hoe de nieuwe geschiedenisboeken eruit moeten zien. Welk historisch besef moet aan al die verschillende 'Russische' leerlingen worden bijgebracht?⁸ En zo kunnen nog meer voorbeelden gegeven worden.

De taal

De taal, (Engels) bleek een moeilijkheid bij het discussiëren, maar dwong ook tot kernachtig formuleren. Wat je taalkundig tekort kwam, moest door de logica van het betoog gecompenseerd worden. Zo waren de bezoekers er getuige van, wat er met een taal gebeurt als er veel nieuwe gebruikers bij komen. Zelfs sprekers uit Groot-Brittannië namen in de discussies zinsconstructies over die ze in eigen land niet zouden gebruiken. Dat is de prijs die betaald moet worden als je taal een wereldtaal wordt: tal van volken gaan een bijdrage leveren aan die nieuwe levende taal. Dat gebeurde voortdurend op deze conferentie.

Nederland als gidsland?

Een algemene Europese trend die op de conferentie naar voren kwam was de druk vanuit de overheid (of de samenleving) om te komen tot een meting van de resultaten van het (geschiedenis)onderwijs.

Over de centrale examinering wordt in veel van de ons omringende landen gediscussieerd. In Tsjechië bijvoorbeeld heerst sinds de fluwelen revolutie een chaotische situatie.⁹ Van centrale regelgeving heeft men daar de buik vol, maar er moeten toch wel garanties voor een waardevol diploma gegeven worden. In de Scandinavische landen en IJsland wil de overheid een meer betrouwbare centrale toets, dan de huidige regionale mondelinge examens. In Engeland blijkt de instelling van drie concurrerende 'examination boards' niet te leiden tot de beoogde diversiteit in het curriculum. Daarnaast zijn overal in Europa de 'depth and overview'-benadering, de afstemming tussen kennis en vaardigheden, de mate van specificiteit van de 'oriëntatiekennis' opduikende thema's in de discussie. Het ontbreken van aandacht voor de chronologie lijkt een algemeen gevoeld gemis in de huidige curricula.

Veel 'buitenlanders' bleken jaloers op ons examensysteem. De 50-50 verhouding tussen schoolexamen en centraal schriftelijk bij de bepaling van het eindcijfer, de grote invloed van de leraren (via de VGN) op de stofomschrijvingen van de centrale examens, de beoordeling van het examenwerk door de eigen docent van de leerlingen vond men positief.

Vooraf bij de docenten in de West-Europese landen bestond scepsis ten aanzien van steeds maar doorgaande vernieuwingsdrang van bovenaf. Veel docenten pleitten voor meer contact tussen de vernieuwers en de docenten in de klas. De vernieuwingen zijn meestal wel bedoeld als een antwoord op maatschappelijke veranderingen, maar het beoogde wordt in de praktijk vaak niet bereikt door de vele onbedoelde gevolgen. Door betere samenwerking met docenten, die de maatschappelijke veranderingen in de klas aan den lijve ervaren, kunnen de onbedoelde gevolgen misschien verminderd worden.

De kritiek van docenten op vernieuwingen blijkt vaak een grote voorspellende waarde te hebben. Dat is althans de ervaring van docenten die veel op dit gebied hebben meege-

maakt. Misschien overschatten deze docenten hun oordeelsgevoel, maar zeker is dat de meerderheid van de aanwezige docenten meende dat onderwijsvernieuwingen de beste kans van slagen hebben als die in samenwerking met de docenten worden bedacht en uitgevoerd. Dat geeft het beroep ook meer inhoud. Dat is een les die je kunt trekken uit deze goed georganiseerde, intensieve, conferentie van Euroclio.

Ten slotte

Voor alle VGN-leden zijn dit soort bijeenkomsten een aanrader. Het is inspirerend om buiten het eigen klaslokaal van enige afstand naar het onderwijs te kijken en daarover een aantal dagen intensief van gedachte te wisselen met je Europese collega's. En dan zijn inspirerende bezoeken aan scholen, musea en historische plaatsen, nog niet eens genoemd. Indrukwekkend was de inzet van de plaatselijke school *Ipssar 'Scappi'*, waar we een dag doorbrachten en waar de leerlingen onder de onzichtbare begeleiding van de docenten een lunch voor meer dan 200 personen kookten en opdienden, die zeker niet onderdeed voor de maaltijden in het hotel. Op deze school werd indrukwekkend vakonderwijs gegeven. Met een ruime plaats voor geschiedenis overigens: twee uur in de week voor alle leerlingen, vier jaar lang.

En het bezoek aan historische plaatsen als Ravenna, met een groep geschiedenisdocenten, was een aparte ervaring, ook voor onze gidsen ...

Noten

- 1 De naamgeving van de verschillende groepen landen is niet eenvoudig. Oostbloklanden? Dat geldt wel voor bijvoorbeeld Polen en Tsjechië, maar toch eigenlijk niet voor de voormalige Sovjetrepublieken Oekraïne en Wit-Rusland of de Baltische staten. Joegoslavië (en dus de landen die er uit zijn voortgekomen) en Albanië hoorden eigenlijk ook niet tot het Oostblok. En hoort Griekenland tot West-Europa? De Scandinavische landen en IJsland.

- 2 Antonio Brusa, *The role of active methods in history teaching and learning in Italy in recent years, in the European context*, lezing gehouden op donderdag 27 maart 2003 in Castel san Pietro, Bologna. Antonio Brusa is verbonden aan de universiteit van Bari. De volledige tekst van de lezing werd op de conferentie uitgereikt. De gegevens over Italië in dit verslag zijn gebaseerd op deze bron en op gesprekken in de discussiegroepen.
- 3 Antonio Brusa, zie de noot hiervoor
- 4 Arie Wilschut, *Historical consciousness as an objective in Dutch historical education, English summary of the proposals by the De Rooy-commission (februari 2001), published by Arie Wilschut on december 7th, 2002*. (Dit paper werd uitgereikt in de workshop The Dutch Experience van Huub Oattes, Loek Janssen en Theo van Zon, op 27 maart 2003.) Arie Wilschut, secretaris van de commissie-De Rooy, onderscheidt een spontaan, ongeschoold historisch besef ('a 'spontaneous' historical conciousness' of 'uneducated historical awareness'), naast een door goed onderwijs ontwikkelt, meer gefundeerd historisch besef ('an 'educated' historical conciousness'). Onderwijs heeft tot taak dat laatste besef te ontwikkelen.
- 5 De Griekse delegatie trok zich bijna terug, omdat men niet accepteerde dat de Macedonische delegatie de naam Macedonië gebruikte: dat moest de Former Yugoslavian Republic of Macedonia zijn.....
- 6 Andrei Prokhorov, verbonden aan de universiteit van Minsk, schreef dit eerste schoolboek over Wit-Rusland. De gegevens over Belarus en de vergelijking met Nederland berusten op gesprekken met hem. Hij wist ook veel van de geschiedenis van Nederland.
- 7 De workshop *The mystical, supernatural and objective in Soviet ideology* van Ligita Straube en Jolante Klisane uit Letland op 27 maart 2003.
- 8 Tamara Eidelman, Workshop *National History, what nation is it about?* op 27 maart 2003.
- 9 Maria Homerova, Workshop *Czech Republic, Searching new ways in history testing* op 28 maart 2003.

Boek van
de maand

JAN SCHIPPER

Handboek Afrika

Bespreking van:

Roel van der Veen, Afrika van
de Koude Oorlog naar de
21ste eeuw (KIT Publishers:
Amsterdam 2002), 456 blz.

Roel van der Veen, beleidsmedewerker op Buitenlandse Zaken, heeft in 434 pagina's tekst een overtuigend en helder beeld gegeven van de politieke ontwikkelingen in Afrika, met de nadruk op de laatste twintig jaar en met de beperking dat hier onder 'Afrika' de landen bezuiden de Sahara bedoeld worden.

Invloed van de koude oorlog

Het einde van de Koude Oorlog betekende voor Afrika misschien wel een even diepgaande cesuur als voor Europa: de grote machtsblokken verloren hun interesse voor het continent, dat voortaan veel meer op zichzelf was aangewezen en de nasleep van september 2001 heeft de aandacht nog meer afgeleid.

Dictators en eenpartijssystemen konden na 1989 niet meer rekenen op steun van Washington of Moskou als hun positie onder druk kwam te staan. De ondergang van het apartheidregime in Zuid-Afrika is waarschijnlijk het bekendste gevolg van de veranderde internationale verhoudingen. Een ander voorbeeld is de val van Mobutu (Congo), de trouwe anti-communistische vazal en beheerder van grondstoffen, die verschillende malen door het Westen gered werd van binnen- en buitenlandse belagers, maar na ruim dertig jaar alleenheerschappij het veld moest ruimen (40-41).

Op haar hoogtepunt had de Koude Oorlog, rond 1960, de vrij geruisloze overgang naar onafhankelijkheid van de Afrikaanse landen gestimuleerd, waarna tot 1990 Afrika een belangrijke rol speelde in de Oost-Westverhoudingen (hoofdstuk 1).

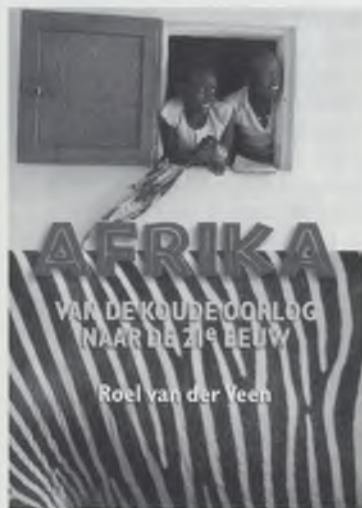
In het tweede hoofdstuk wordt in hoofdlijnen de economische neergang van Afrika in die eerste dertig jaar geschetst. Opvallend is het lange leven dat traditionele vormen van productie (verzamelen, visserij, landbouw) er behouden hebben en, na 1970, de relatieve achteruitgang van Afrika in vergelijking met Azië en Latijns-Amerika. De economische crisis die nu zo kenmerkend is voor Afrika, zette in de jaren zeventig in, om in de jaren tachtig een dieptepunt te bereiken. Slechts een enkel land, Zuid-Afrika voorop, lijkt aan deze neergang te ontkomen.

Van der Veen laat er geen twijfel over bestaan waaraan de sociaal-economische crisis in Afrika in de eerste plaats geweten moet worden: het (dis-)functioneren van *de staat*, die zich soms tot een roofstaat (tegenover de eigen burgers) ontwikkelde en in één geval, Somalie, uiteen is gevallen.

'De vele uiteenlopende aspecten van de recente geschiedenis van Afrika kunnen volgens mij (vd V) inderdaad het beste in hun onderlinge samenhang worden begrepen door uit te gaan van de rol van de staat' (13).

Lange lijnen

Interessant is dat de auteur daarbij expliciet aandacht geeft aan historische factoren van *longue duree*, waarbij de periode van het kolonialisme, maar ook de prekoloniale samenlevingen, hun politieke structuur en cultuur worden verkend. Kenmerken van die samenlevingen, als het sacrale karakter van het leiderschap, de overal woekerende patroon-cliënt relaties en het meer op behoud dan op vernieuwing

Dr. Jan Schipper is oud-studieleider geschiedenis van de lerarenopleiding van de Hogeschool van Utrecht.

gerichte denken, zijn nog vandaag herkenbaar en ondergraven het moderniseringsproces. Koloniale regimes hebben die structuren vaak nog versterkt, onder andere door bestaande 'checks and balances' af te schaffen ten behoeve van uitgekozen politieke leiders. Momenteel zou er zelfs een proces van 'traditionalisering' in de Afrikaanse politiek plaats vinden, als reactie op het mislukken van de modernisering. Overigens baseert Van der Veen zich bij zijn historisch onderzoek bijna geheel op het werk van politicologen en enkele antropologen. In de literatuurlijst zijn maar zo'n dertig gespecialiseerde historische werken opgenomen (op 360 titels) en dan betreft het vaak overzichtswerken (Palmer, Oliver/Fage of Braudel en Slicher van Bath). Niettemin denk ik, dat hij de fundamentele kenmerken van de Afrikaanse traditie en dan vooral die betreffende de politieke structuren verantwoord uiteenzet.

Jammer is dat de rol van levensbeschouwing maar oppervlakkig wordt beschreven. Het 'statische' karakter van de traditionele religies komt kort aan de orde, maar de fnuikende invloed van tovenarij of magie, de wanhoop van veel Afrikanen die zich willen opwerken, wordt niet genoemd (vgl. het werk van de Zwitserse antropoloog Signer, *Trouw* 30 nov. 2002). Ook in dat verband is de opmars van de politieke (Afrikaanse) Islam, door de auteur als een protestbeweging (tegen de modernisering) gezien, verontrustend, omdat geesten en magie er zo'n grote plaats innemen.

Gebreken en de remedie

In de hoofdstukken 3 ('Democratisering'), 5 ('Desintegratie'), 6 ('Oorlog') en 10 ('Stabiliteit', met als eerste paragraaf 'Een lappendeken van zwakke staten') wordt veel aandacht besteed aan de gebreken die Afrikaanse staten kenmerken. Ook externe oorzaken, waaraan Afrikaanse leiders weinig konden doen, dragen bij aan het verval van de staat in Afrika, zoals de globalisering (hfdst.7), de demografische explosie (hfdst.8 waarin de verdrievoudiging van de bevolking in de periode 1960-2000 (!) en de hard toeslaande aids epidemie aan de orde komen). Niettemin legt Van der Veen de schuld voor Afrika's falen vooral bij

de politieke leiders van het werelddeel, die hun energie stoppen in het versterken van de eigen machtsbasis (netwerken) en niet in de ontwikkeling van hun land.

De door IMF en Wereldbank in de jaren tachtig gepropageerde 'structurele aanpassingen' (aan de wereldeconomie) bleken in de meeste landen weinig rendement op te leveren, vooral omdat de politieke leiders in Afrika vreesden dat de vereiste liberalisering hun machtspositie zou aantasten. In de discussie over ontwikkelingshulp werd daarom, vooral sinds 1990, *good governance* steeds meer als voorwaarde voor hulp gesteld: een goed functionerende staat zou de ontwikkeling van een sterke economie bevorderen. Helaas hielden donoren zich vaak niet aan de door henzelf gestelde voorwaarden.

Het democratiseringsproces, dat begin jaren negentig inzette en dat, naar men meende, zou leiden tot modernisering van het politieke systeem, droeg tot nog toe maar weinig bij aan versterking van de staat in Afrika.

Van der Veens analyse van het beperkte effect van de miljarden dollars aan ontwikkelingshulp die Afrika in de loop van de jaren ontving, heeft in de Nederlandse pers de meeste aandacht getrokken. Niet onlogisch in een land dat als één van de grootste donoren in de internationale ontwikkelingssamenwerking geldt. Scherp en meestal overtuigend stelt Van der Veen de zwakheden in de internationale hulpverlening aan de orde, zonder op beëindiging daarvan te willen (durven?) aandringen. In de internationale verhoudingen speelt heel Afrika de rol van de client tegenover de rijke patroon (donoren), van wie alles verwacht wordt.

Van der Veen ontzenuwt enkele verklaringen die vaak worden aangevoerd voor Afrika's achterblijven (koloniale grenzen, klimaat enzovoort), en schrijft zelf het verschil met Azië (de 'tigers', blz. 318 e.v.) vooral toe aan het feit dat lokale culturen en staatsorganisaties daar ten tijde van het kolonialisme al krachtig ontwikkeld waren. Hoe dat mogelijk was, terwijl we ervan uit kunnen gaan dat de levensvisie (behoudend) en de sociale relaties (patroon-client) er lange tijd

niet wezenlijk anders waren dan die in Afrika, blijft buiten beschouwing. Het ontbreken van een eigen schrift in het grootste deel van zwart Afrika tot in de negentiende eeuw (met uitzondering van de gebieden waar de Islam zich uitbreidde) komt niet aan de orde, terwijl men toch vragen kan stellen over de invloed van zo'n gemis op de ontwikkeling van de staatsmacht.

Waardering

Zwakke punten? De opgenomen kaartjes zijn wel erg summier en tonen niet veel meer dan landsgrenzen en hoofdsteden. Weinig echt historische titels in de literatuurlijst (zie boven); de historische inzichten zijn grotendeels aan het werk van politieke wetenschappers en aan rapporten van internationale organisaties ontleend. Voor een werk met de gekozen opzet is dat bijna onvermijdelijk, omdat historici zich meestal pas later aan zulke recente thema's wagen. Vaak moeten we het dus doen met hoofdlijnen.

Roel van der Veen schreef een helder boek, handig als naslagwerk voor recente ontwikkelingen in Afrika (sinds 1980) en geeft een (niet: *de*) gefundeerde verklaring voor de fundamentele problemen waarmee Afrika worstelt, tegen hun historische achtergrond.

Heeft de Geschiedenisdocent op school iets aan dit boek? Al neemt Afrika, zacht gezegd, geen prominente plaats in het leerplan in, bij vragen over de actualiteit (weer een wrede burgeroorlog, woelige verkiezingen of hongersnood en soms een Mandela) geeft Van der Veen in kort bestek een verhelderende context en in veel gevallen een verklaring voor het nieuwsfeit. Ook de problemen van de internationale ontwikkelingssamenwerking worden helder geanalyseerd. In een tijd waarin de interesse voor Afrika erg lijkt te zijn afgenomen, heeft het Koninklijk Instituut voor de Tropen de moed gehad een kloek boek over het continent van de grote zorgen uit te geven en daarvoor een auteur gevonden die voor zijn taak berekend was.

Boeken

ZOJUIST VERSCHENEN

In de reeks *De natiestaat. Politiek in Nederland sinds 1815* verscheen van Ido de Haan *Het beginsel van leven en wasdom. De constitutie van de Nederlandse politiek in de negentiende eeuw*.

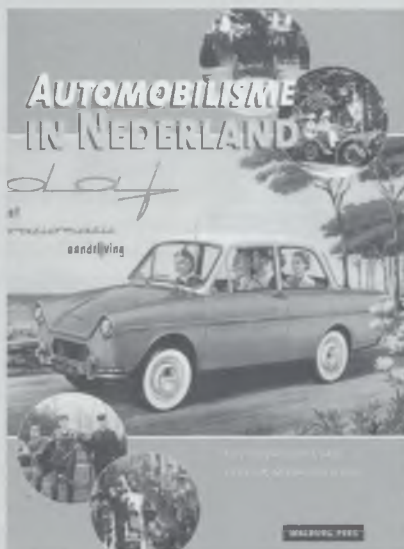
Een eeuw lang was de Nederlandse politiek volkomen voorspelbaar; de confessionele, socialistische en liberale partijen, met hun stabiele achterban, domineerden het politieke landschap en de maatschappelijke wensen werden in voor iedereen te aanvaarden compromissen weggemasseed. Maar de onvrede met dit systeem is het laatste decennium snel gegroeid, alom klinkt de roep om vernieuwing. In een scherpzinnig betoog analyseert De Haan Thorbeckes grondwetsherziening van 1848 als het voorbeeld bij uitstek van de politieke vernieuwing, dat ook voor de huidige tijd van groot belang kan zijn. Wereldbibliotheek, € 29,90.

In *Wie verraadde Anne Frank* betogen David Barnouw en Gerrold van der Stroom dat er tot nu toe op deze vraag geen antwoord is. Bij alle verraders (met name Tonny Ahlers, die in 2002 door de Engelse onderzoekster Carol Ann Lee werd aangewezen) is er te weinig bewijsmateriaal. Boom, € 12,50.

Einstein relativeerde ook in het persoonlijke vlak: *'Tegenwoordig word ik in Duitsland gezien als een 'Duits geleerde', en in Engeland als een 'Zwitserse jood'. Als het ooit mijn lot wordt om als zwart schaap te dienen, zal ik omgekeerd voor de Duitsers een 'Zwitserse jood' worden, en voor de Engelsen een 'Duits geleerde'.*

In een door de Stichting Natuur en Techniek uitgegeven serie over grote wetenschappers, *Wetenschappelijke biografie*, twee deeltjes: van Silvio Bergia, *Einstein. Kwanten en relativiteit: revolutie in de natuurkunde* en van Enrico Bellone, *Galilei, Leven en werken van een onrustige geest*. € 30,50 (per deel).

Van de advocate van Willem Oltmans over een van de geruchtmakendste zaken tegen de Staat der Nederlanden. Het boek is vooral ook een kritische beschouwing over de

algemene rechtsgang in ons land; is ons land werkelijk de open en tolerante samenleving die het pretendeert te zijn?

Ellen Pasman, *Oud Zeer. Over de façades van de Nederlandse rechtstaat*. Bert Bakker, € 16,95.

Kun je nog spreken van een eigen Hollandse geschiedenis als het gewest na 1795 opgaat in een Nederlandse eenheidsstaat? En in hoeverre onderscheidt Holland zich van de rest van het land als het politieke, economische en culturele centrum in het westen blijft liggen? Is een geschiedenis van Holland dus niet gewoon een niet-regionale geschiedenis van Nederland en is er daarom wel

behoefte aan zo'n geschiedenis?

Toch bestaat het laatste deel over de geschiedenis van Holland uit maar liefst twee banden. Thimo de Nijs en Eelco Beukers (red), *Geschiedenis van Holland, 1795 tot 2000, deel IIIa en b*. Verloren, € 25,- (per band).

In het begin van de negentiende eeuw waren er nauwelijks Europese koloniën. Van het Spaanse rijk was niet veel meer over, Portugal restte nog wat bezittingen in Afrika. Er was maar één koloniale macht wat betekenis: Engeland. Honderd jaar later was de situatie totaal veranderd: een handvol Europese landen beheerst het grootste deel van de wereld. Met recht kan de negentiende eeuw dus Europa's koloniale eeuw genoemd worden. In *Europa's koloniale eeuw* beschrijft H.L. Wesseling de verovering, inbezitting en exploitatie van de koloniale gebieden en de samenlevingen die er ontstonden. Bert Bakker, € 24,95, gebonden € 32,50.

In *Vrijheid en Rede. Geschiedenis van de Westerse samenlevingen 1750-1989* beschrijven Bert Altena en Dick van Lente de ingrijpende economische, culturele en politiek veranderingen in de Westerse samenleving vanaf het midden van de achttiende eeuw tot aan de val van de communistische regimes. *Vrijheid en rede* worden daarbij als belangrijke kenmerken van die Westerse samenleving gezien, maar hun lading is niet alleen positief. Rationaliteit

blijkt tot waanzin te kunnen leiden, vrijheid tot onderdrukking. Voor HBO-studenten. Verloren, € 35,-.

Uit het straatbeeld is het verdwenen, zoals het ook geen onderdeel meer is van de vorming van de echte man. Internationaal mag het niet meedoen en bij iedere bezuinigingsronde is het slachtoffer.

We hebben het over het Nederlandse leger. Onder de redactie van J.R. Bruijn en C.B. Wels verscheen *Met Man en Macht. De militaire geschiedenis van Nederland 1550-2000*. Zij beoogen het standaardwerk over de Nederlandse krijgsmacht (beleid, organisatie en krijgsv verrichtingen) voor de komende jaren te hebben geschreven. Balans, € 35,-.

MIDDEN-OOSTEN ACTUEEL

Alain Gresh, *Israël, Palestina. Waarheden over een conflict* (Thoth: Bussum 2003), 190 blz., prijs € 17,90.

De hoofdredacteur van *Le Monde Diplomatique*, Alain Gresh, woonde jarenlang in Israël en houdt al twintig jaar lang lezingen over het Israëlisch-Palestijns conflict. In dit boekje, opgedragen aan zijn dochter, tracht hij voor niet-ingewijden de wortels van het conflict helder uiteen te zetten. Het begint bij de tegenstrijdige beloften van de Britten gedurende de Eerste Wereldoorlog, gedaan aan joden en Arabieren, en behandelt de periode van het Britse mandaat, het zionisme, de opstand van 1936-39, het Witboek, de deling van 1947, de geboorte van de staat Israël en het droeve lot der Palestijnen.

Het is niet een strikt chronologisch verhaal, want Gresh veroorlooft zich uitweidingen over de legendes van de oude Hebreeërs, de shoah, het negationisme, de gedachte van de 'transfer' en de mythes rond de stichting van de staat Israël. De oorlogen van 1956, 1967 en 1973 komen daarentegen nauwelijks aan bod. Erg veel aandacht besteedt Gresh aan de Oslo-akkoorden.

Het sterke punt van dit boekje is de uitleg van de percentages van de Westoever en de Gazastrook, die aan de onderhandelings tafel in Camp David (juli 2000) en Taba (januari 2001) aan de Palestijnen werden gegund; met behulp van de gedetailleerde kleurenkaartjes kan de lezer zich daarvan een goede voorstelling vormen.

Het fundamentele dilemma van Israël luidt: hoe kan

In *Gladiatoren, volksvermaak in het Colosseum* gaat hoogleraar Oude Geschiedenis Fik Meijer (UvA) in op de vraag: hoe betrouwbaar is het beeld dat door de film *Gladiator* wordt opgeroepen? Hij vertelt het verhaal van de gevechten en de toeschouwers, maar vooral van de gladiatoren zelf. Verdient een plaats in iedere schoolbibliotheek. Atheneum-Polak & Van Gennep, € 19,95.

Ten slotte promoveerde onlangs Peter-Eloy Staal op een studie naar het *Automobilisme in Nederland*. Interessante zaken als de opkomst van de auto, de rol van de auto bij de middenstand, de massale verbreiding vanaf de jaren zestig en de invloed van instellingen als ANWB en KNAC komen aan de orde op basis van een wetenschappelijk stramen. Walburg Pers, € 14,95.

Hans Pols

het tegelijkertijd een joods staat zijn en een democratie? Kunnen de Arabische burgers, ruim een miljoen van de zes miljoen, zich ooit staatsburgers voelen? De auteur beschrijft helder hoe de bezetting van de Palestijnse gebieden ondermijnend werkt op het land. Er is geen vrije discussie mogelijk, het voortduren van de kolonisatie heeft de mentaliteit vergiftigd en de morele barrières aangetast. Saillant is het relaas van een overlevende van Auschwitz die als bevelhebber van een groep para's tijdens de Suez-campagne van 1956 met zijn mannen circa vijftig Egyptische krijgsgevangenen heeft vermoord. Toen hem werd gezegd: 'maar dat is een oorlogsmisdaad!', reageerde hij: 'Ja, nou én?' Er vond geen onderzoek plaats en hij werd niet vervolgd.

Sinds Ariel Sharon premier van Israël is, zit het vredesproces helemaal in het slop. Gresh geeft aan dat de Palestijnen hooguit nog kunnen hopen op een stuk of wat bantoestans met zelfbestuur, ingebed in een net van joodse nederzettingen, dat zich sinds de ondertekening van de Oslo-akkoorden in 1993 gestadig heeft uitgebreid. De enige echte oplossing van het conflict is de twee-statenoplossing op basis van de grenzen van 1967, met Jeruzalem als gedeelde hoofdstad. De enige andere optie is het nachtmerriescenario van de Apocalyps.

Het boek van Gresh is waardevol voor geschiedenisdocenten die hun standaardverhaal over het conflict in het Midden-Oosten wensen te actualiseren met recente gegevens en discussiethema's.

Jan van Oudheusden

SCHATTEN & SCHERVEN

Cd-rom Schatten & scherven. Boeiende archeologie voor kinderen! Scenario: Laura Trenter, Nederlandse bewerking: Jeroen van der Vliet (SNA) (Lannoo uitgeverij i.s.m. Stichting voor de Nederlandse Archeologie), prijs € 24,95.

Archeoloog worden per computer? Het kan, in ieder geval in theorie. Stel, je wilt weten wat voor technieken de moderne archeoloog tegenwoordig ter beschikking staan en

je wilt niet kniediep de modder in moeten. Daarnaast moet het niet te moeilijk en/of te technisch worden en eigenlijk moet het ook nog leuk zijn. Nu, dan heb je met *Schatten & scherven* een cd-rom waar je menig uurtje mee bezig kan zijn, gemaakt voor oudste groepen van het basisonderwijs en te gebruiken in de basisvorming.

Schatten en scherven is het verhaal van professor Tim Overjaar, hoogleraar archeologie, die de beschikking heeft over tien zeer vruchtbare sites, een team van experts, een laboratorium, een filmzaal en twee lege museumzalen. Het is de bedoeling dat de tien verschillende sites worden opgegraven, dat tijdens en na de opgraving alles uitvoerig wordt gedocumenteerd en dat de gevonden artefacten zo veel mogelijk op de manier zoals ze zijn gevonden in een vitrine terecht komen.

Dat is hier makkelijk opgeschreven, maar op de cd-rom vergt dat nogal wat tijd. Bij de tweede opgraving, bijvoorbeeld, een opgraving bij het Deense Thorsbjerg Mosse, worden zo'n twintig voorwerpen opgegraven. In het laboratorium in de kelder van het museum kan je het gevonden organisch materiaal – botten – door middel van C-14 dateren. Ieder bot kan apart worden geanalyseerd, waarbij iedere keer een aantal muisklikken en sleepbewegingen nodig zijn. De grond kan op organisch materiaal worden getest. Aangezien het profiel uit meerdere lagen bestaat, moet deze handeling ook een paar keer. Zodra organisch materiaal onder microscoop zichtbaar wordt, moeten deze resten (zo'n dertig mogelijkheden) door middel van staalkaarten worden geïdentificeerd. Bij andere opgravingen is ook een spoorelement- en macrofossielanalyse mogelijk.

Buiten het lab gekomen, moet de weg naar de experts worden gemaakt. Hier zijn vier mogelijkheden, die – wil je echt goed gedocumenteerd zijn – voor veel van de artefacten moet proberen. Zo kan prof. Overjaar zeggen wat voor een voorwerp je hebt gevonden. Daar moet je wel wat voor doen, namelijk een vergelijkbaar voorwerp uit de database van Overjaar aanklikken. Pas wanneer uit de tientallen mogelijkheden hetzelfde voorwerp is gevonden, kan je verder. Waar hij het niet weet, moet je de hulp van cultuuranthropologe Agnes Lieveman invoeren. Osteologe Kaat Skelters roep je in zodra je iets over de botten wilt weten. Het is dus handig eerst bij haar langs te gaan, voordat je een bot in het laboratorium in stukken hakt voor de C-14 datering. Tot slot is er ook nog restaurateur Bram, die als een soort tovenaars (inclusief hoge hoed, jacquet en toverstokje) van bij wijze van spreken vijf draden een middeleeuwse trui maakt. Zijn rol is de minst overtuigende, maar wel degene waar het snelst resultaten te zien zijn.

Schatten & scherven kost kortom nogal wat tijd om uit te voeren. Je moet minimaal de eerste opgraving geheel hebben gedaan om verder te kunnen. De derde tot en met de tiende opgraving is pas te bezoeken, als de voorgaande twee geheel zijn uitgegraven. Pas zodra dat is gedaan kan je tussen de opgravingen heen en weer gaan. Het is altijd mogelijk om opgravingen op te slaan en dus naar die opgraving terug te gaan om verder te analyseren en determineren.

Voortvarendheid – bij noodopgravingen in het echte veld toch vaak nodig – is vaak niet mogelijk met dit programma. Sterker nog, zodra je aan het graven slaat, wordt

je gestraft, zodra je het snel wil doen. De eerste keer dat ik aan de gang ging, heb ik bijna de helft van de mogelijke vondsten verloren, doordat ik dacht te kunnen schep-pen. Een luide krak maakte mij keer op keer duidelijk dat ik weer iets had gebroken. Door deze schade wijzer geworden, heb verder alleen de borstel gehanteerd, hetgeen het opgraven aanmerkelijk langzamer maakte.

Een van de aardige dingen aan de cd-rom is dat het merendeel van de opgravingen daadwerkelijk is uitgevoerd. Op de originele cd-rom stonden tien reconstructies van Scandinavische opgravingen. Het SNA heeft vier reconstructies veranderd in een Duitse- en drie Nederlandse opgravingen. Deze zijn echter fictief, maar wel mogelijk op de plaatsen (Mielsdorf, Maaswijk, IJsselmonde en Norgerveld) waar zij zijn gesitueerd. Al gaat het dus om oorspronkelijk Scandinavische opgravingen, ze zijn voor de Nederlandstalige cd-rom op de Nederlandse situatie van toepassing verklaard. De opgravingen – met nogal wat spectaculaire vondsten – omvatten de periode van de steentijd (jagers-verzamelaars/eerste boeren) tot en met de Middeleeuwen (Vikingen).

En andere plus is de inhoud van het webhandboek, waarin veel informatie over archeologie, een overzicht van de opgravingen, een tijdbalk, een woordenlijst, links en twee verhalen over respectievelijk archeologie in Nederland en Vlaanderen te vinden zijn. Minder is het nogal kinderachtige filmpje (zelf samenstellen) en dus vooral de tijd die het kost om door het programma te komen.

Schatten & scherven is bedoeld voor kinderen van 7 tot en met 12 jaar. De ondergrens lijkt mij veel te hoog gegrepen. De bovengrens te laag. De geïnteresseerde brugklasser kan hier veel leren, maar de kans is groot dat die interesse snel verloren gaat. De leerlingen die ik het vroeg haakten soms al tijdens de eerste opgraving af. Daarnaast is er geen netwerkversie beschikbaar, hoewel het wellicht mogelijk om het educatieve spel op het schoolnet te zetten. De SNA staat dat toe.

Is *Schatten & scherven* nu bruikbaar in de brugklas? Zoals de cd-rom nu is, hoogstwaarschijnlijk niet. Wie het echter voor elkaar krijgt om de verschillende opgravingen los te koppelen van elkaar, kan de leerlingen bijvoorbeeld twee genoeglijke en leerzame lessen voorschotelen.

Ger Jan Onrust

AMERIKA

Joe Klein, *William Jefferson Clinton, natuurtalent* (Het Spectrum: Utrecht 2002), 206 blz., prijs € 15,50.

Wie het boek of de speelfilm *Primary Colors* kent, weet dat Joe Klein, indertijd de anonieme auteur van deze *reality soap* gebaseerd op de verkiezingscampagne van Bill Clinton in 1992, een fijne neus heeft voor de vele charmes en evenzovele karakterzwakten van de vorige Amerikaanse president. Klein is journalist voor *Newsweek*. Vorig jaar verscheen *The natural*, een terugblik op de acht jaar van Clinton in het Witte Huis; In Amerika leverde het boek enige discussie op; met name Republikeinen en neo-conservatieven vonden Klein te mild tegenover Clinton, die in rechtse kringen beschouwd wordt als een onverantwoordelijke lichtvoetige schuinsmarcheerder, een man die de eer van het hoogste ambt te grabbel gooide.

Klein worstelt duidelijk met de grillige en tegenstrijdige karaktertrekken van Clinton. Enerzijds een warme, sympathieke en zeer intelligente man, vol passie, hervormingsdrift, sociaal gevoel, interesse in zijn gesprekspartners; anderzijds een sloddervos, ijdelruit, onpraktische idealist wiens woede-uitbarstingen werden gevreesd en wiens genotzucht, behaagziekte en egocentrisme een effectief leiderschap in de weg stonden. Hoevelen van zijn aanvankelijke fans uit 1992 stelde hij niet teleur; en juist op het moment dat zijn presidentschap eindelijk aan gezag en doeltreffendheid had gewonnen, was daar plotseling het Lewinsky-schandaal dat het hele jaar 1998 de gemoederen bezighield en het laatste greintje respect en vertrouwen leek te doen wegsmelten.

Klein laat duidelijk uitkomen wat een zootje onge-regeld met Clinton zijn intrede deed in het Witte Huis. Medewerkers waren veelal jonge honden, babyboomers in jeans die een slechte kopie vormden van Kennedy's *best and brightest* uit 1961. De overambitieuze Hillary, die overal vijanden ontwaarde, vormde met haar staf een *pain in the ass* voor gematigde, voorzichtig opererende figuren als vice-president Al Gore. Haar plan tot ingrijpende hervorming van de gezondheidszorg strandde uiteindelijk door ontactisch manoeuvreren; de kunst om met het Congres zaken te doen was de Clintons niet gegeven.

Wie Kleins boek leest, wordt getroffen door de betrekkelijke futiliteit van de politieke onderwerpen in het Amerika van vóór 11 september 2001. Het ging over subsidies voor kinderopvang, homorechten in het leger, positieve discriminatie en inkomstenbelasting en al die kwesties werden dan nog, net als de gezondheidszorg, op bijzonder klunzige wijze aangepakt. De media interesseerden zich

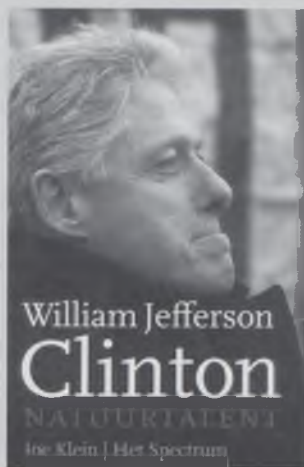
overigens meer voor (vroegere) schandalen als Whitewater, en natuurlijk voor damesgeschiedenissen (Jennifer Flowers, Paula Jones). Een krachtdadige buitenlandse politiek - dringend gewenst gezien de rampzalige situatie op de Balkan - bleef de eerste jaren achterwege. Clinton geeft zelf achteraf toe te amateuristisch te hebben gereageerd op de euveldaden van Saddam Hoessein, Osama bin Laden en andere booswichten. De natie was in de jaren negentig nu eenmaal bezig met geld verdienen en had weinig trek in Amerika's rol als politieagent van de wereld. Wel wilde Clinton de rol van vredesapostel spelen, zie het Midden-Oosten en Noord-Ierland. Maar de echte commitment ontbrak; 'hij vlindert van het ene onderwerp naar het andere', zei senator John McCain.

Het was maar goed dat er geen grote rampen waren. Clinton is nooit echt uitgedaagd zoals Bush jr., en je vraagt je af op welke wijze Clinton na *nine eleven* de leiderstrol zou hebben vervuld die de noodsituatie vergde, die van masseur van de gekrente nationale ziel en van meester der wrake; de eerste taak zou hem vast gemakkelijker zijn afgegaan dan de tweede. Dat hij nooit echt is getest, moet hem hebben dwarsgezet. Het leek soms alsof Clinton zich verveelde, alsof hij de opwindende van een crisis nodig had, maar de signalen van de ernst van het internationale terrorisme (aanslagen op Amerikaanse barakken in Saoedi-Arabië in 1996, op ambassades in Kenia en Tanzania in 1998, op de USS Cole in 2000) heeft hij per saldo toch duidelijk onderschat.

Clinton had te maken met formidabele tegenstand, met name van de rechtse republikein Newt Gingrich en diens *Contract with America* uit 1995. Dat hij die tegenstand overwon, is op zich bewonderenswaardig, al was het door het inhuren van cynische rouwdouwen van het type-Dick Morris, die de zwijnenstal in het Witte Huis opruimde. Joe Klein geeft ook krediet aan Clinton voor de manier waarop hij een aantal nieuwe sociale programma's wist te realiseren, die hoop gaven aan miljoenen kansarmen. De media hadden hier niet zo'n oog voor. Die stortten zich des te gretiger op *Starr Wars*, de fanatieke jacht van Kenneth Starr die begon met Whitewater en vervolgens bij verrassing de Lewinsky-affaire in de schoot geworpen kreeg. Dat Clinton het impeachment in deze zaak overleefde, mag niet alleen aan de overlevingsdrift van de *comeback kid* worden toegeschreven; ook aan de nuchterheid van de publieke opinie, die weliswaar het immorele gedrag en gedraai van Clinton afkeurde, maar tegelijk in overgrote meerderheid waardering koesterde voor de manier waarop de president zijn werk deed.

Het boek biedt interessant leesvoer voor de liefhebber van recente geschiedenis, maar het geduld van de niet-Amerikaanse lezer wordt af en toe toch wel danig op de proef gesteld door een overvloed aan namen en journalistieke uitweidingen over in onze ogen vrij triviale feitjes en ontwikkelingen. De vertaling van de hand van Amerikakenner Frans Verhagen levert bovendien hier en daar houterig, weinig vloeiend dan wel onjuist Nederlands op ('hij gaf een pardon aan Weinberger'; 'de mogelijkheden in de globale economie', 'de dreiging van buitenlandse schurkerigheid'). Maar gewoon overheen lezen.

Jan van Oudheusden

Maarten van Rossem, *Amerika. Voor en tegen*
(uitg. Het Spectrum, Utrecht 2002), 271 blz.,
prijs € 16,50.

Maarten van Rossem heeft een aantal van zijn columns en essays over Amerika gebundeld. Lezers van zijn handboek *De Verenigde Staten in de twintigste eeuw* weten al dat Van Rossem een zeer leesbare schrijftant combineert met een licht ironiserende, nuchter-relativerende toon. Dit maakt zijn boeken en stukjes doorgaans uitermate onderhoudend. In de bundel *Amerika. Voor en tegen* staat maar één niet eerder gepubliceerde bijdrage, namelijk de inleiding waarin Van Rossem zijn gecompliceerde relatie tot de Verenigde Staten uit de doeken doet. Enerzijds heeft hij zijn hart verpand aan de Verenigde Staten, het land van de onbegrensde mogelijkheden, anderzijds ergert hij zich groen en geel aan de platvloersheid, de kleinburgerlijke godsvrucht, het gebrek aan sociale voorzieningen en nog wat zaken.

Veel artikelen betreffen aspecten van het leven in de Verenigde Staten zoals de onthutsende criminaliteitscijfers, de beroerde situatie van de zwarten (gokken, drugshandel, roof, moord, gebroken gezinnen), de Jerry Springer-achtige massacultuur, de rol van God in de Amerikaanse politiek (een hilarisch stukje).

Het sterkst is Van Rossem in de persoonsbeschrijvingen. Een raak portret van president Eisenhower, volgens Van Rossem een onderschat figuur, die depolariserend werkte en uitstekend op de winkel paste; de achterdochtige Nixon; de onvermijdelijke Henry Kissinger; de opgewekte padvinder Reagan. Bij nader inzien zijn deze portretten eigenlijk boek-recensies, zoals van het boek *The Arrogance of Power* van Summers en van de Kissingerbiografie van Isaacson.

Jammer genoeg zijn heel wat stukjes gedateerd en deels achterhaald. Van Rossem heeft niet de moeite genomen om de nodige retouches aan te brengen. Zo noemt hij Helmut Kohl de 'onverwoestbare' met een groot onmisbaarheids-syndroom; en 'durft' hij anno 1996 en anno 2000 bepaalde verkiezingsuitslagen te voorspellen, maar dat is nu niet meer zo relevant. Ook toevoegingen als: 'zoals deze krant vorige week rapporteerde' staan heel raar. Merkwaardig genoeg brengt Van Rossem wel zo'n correctie aan in het stukje over de moeizame relatie Amerika-Europa. Niet alle bijdragen behandelen Amerika als zodanig, met name niet de langgerekte reeks 'Balans van de twintigste eeuw'; een raadsel hoe die artikelen in deze bundel terecht zijn gekomen, met name zijn recensie van Mazower's *Dark Continent*. Verfrissend zijn de passages waarin Van Rossem tegen de waan van de dag ingaat, met name de hype rond Fukuyama en Huntington; die laatste in de commotie rond 11 september 2001, toen Van Rossem zijn relativerende opmerkingen niet in dank werden afgenomen. Een jaar na elf september sluit hij de bundel af.

lets meer stroomlijning en redigering zouden de teksten goede zijn gekomen.

Jan van Oudheusden

Christopher Hitchens, *De zaak-Henry Kissinger*
(uitg. De Arbeiderspers, Amsterdam-Antwerpen 2002), 210 blz., prijs
€ 16,75.

Ooit kriskraste Henry Kissinger over de wereld; befaamd waren in de jaren zeventig zijn pendeldiplomatie tussen Israël en Egypte, en zijn openingen naar Rusland en China. Maar Kissinger, inmiddels tachtig, kan nu niet meer onbekommerd in een vliegtuig stappen, bijvoorbeeld om gewoontegetrouw wereldwijd lezingen te houden à 25.000 dollar per optreden. Hij moet eerst aan zijn advocaten vragen of het safe is. Na de arrestatie van zijn voormalige vrienden Augusto Pinochet en Slobodan Milosevic lijkt niets een arrestatie van 'dear Henry' in de weg te staan. Althans, als het aan Christopher Hitchens ligt, die zich met zijn boek als een terriër heeft vastgebeten in zijn prooi, de nog altijd achtenswaardige oud-Harvard-professor, die van 1969 tot 1976 voorzitter was van de Nationale Veiligheidsraad van de VS, en van 1973 tot 1976 minister van Buitenlandse Zaken. Je moet maar durven. En je moet een sterke 'zaak' hebben.

Hitchens heeft er een stuk of zes. Met een spervuur van woorden, argumenten en documenten bestookt hij de lezer. Daar was bijvoorbeeld het Vietnam-vredesinitiatief uit 1968 van de Democratische Partij. Kissinger, toen nog Democraat, speelde zijn voorkennis door naar de Republikeinse presidentskandidaat Nixon, die met gemak de Zuid-Vietnamese regering konden overhalen het vredesoverleg te boycotten omdat ze met de Republikeinen betere zaken zouden kunnen doen. Resultaat: vier jaar verlenging van de oorlog, honderdduizenden onnodige doden méér, tot en met het kerstbombardement van 1972 dat Hanoi in de as legde, en als gevolg onder meer ook de gruwelijke escalatie van de oorlog in Laos en Cambodja.

Een ander voorbeeld van Kissingers machtspolitiek vindt Hitchens in de oorlog om Bangla Desj (1971), die leidde tot massamoord op tienduizenden aanhangers van sjeik Mujib-ur-Rahman door Pakistan; Kissinger zond de Pakistaanse leider Yahya Khan een gelukwens met zijn 'tactische optreden', met geen ander oogmerk dan om het lijntje met Peking aan te houden. Een derde optreden is Kissingers veelbesproken betrokkenheid bij de staatsgreep van Pinochet in Chili in 1973, waarbij de democratisch gekozen socialistische president Salvador Allende om het leven kwam. Al vanaf 1970, toen Allende net in het zadel zat, verleende Amerika steun aan rechtse groepen zoals 'Patria y Libertad' die generaal Schneider vermoordden, een van Allendes steunpilaren.

In de kwestie-Cyprus heeft Kissinger zich ingespannen om aartsbisschop Makarios van het toneel te verwijderen. Ook inzake Oost-Timor heeft Kissinger volgens de auteur vuile handen. Enkele uren nadat hij in 1975 samen met president Ford een officieel bezoek had gebracht aan de Indonesische leider Suharto, volgde diens invasie van de toen nog Portugese kolonie Oost-Timor. Het kan niet anders of Amerika heeft daarvoor het groene licht gegeven, aldus Hitchens. Meteen daarop begonnen de moordpartijen die uiteindelijk aan eenderde van de bevolking van Oost-Timor het leven hebben gekost.

Ten slotte wijst Hitchens op een persoonlijke vendetta van Kissinger, het plan tot ontvoering en vermoording van Elias Demetracopoulos, een vooraanstaand Grieks journalist die oprad als opposant van het Griekse kolonelsbewind (1967-1974).

Hitchens' vlammend requisitoir luidt: *'Het is aan de juridische gemeenschap, de mensenrechtenorganisaties en de niet-gouvernementele organisaties in de VS om iets te ondernemen. Ofwel ze gaan door met het negeren van de monsterlijke straffeloosheid van een berucht oorlogsmisdadiger en wetsovertreder, of ze laten zich leiden door de verheven normen waaraan ze voortdurend hun medemensen toetsen.'*

Voorlopig ziet het er niet naar uit dat Hitchens succes boekt. In 2002 probeerde de Spaanse onderzoeksrechter Garzón vergeefs van de Britse autoriteiten toestemming te krijgen Kissinger te verhoren over operatie Condor, de samenwerking tussen Latijns-Amerikaanse dictators bij het oppakken en vermoorden van politieke dissidenten. Al eerder vertrok Kissinger ijlings uit Parijs toen hij vernam dat hij mogelijk zou worden gehoord in die zaak. Inmiddels is Kissinger benoemd als hoofd van een commissie die een onafhankelijk onderzoek gaat doen naar de aanslagen van 11 september. De juridische achtervolging van Kissinger heeft een rol gespeeld in Amerika's botte afwijzing van het internationale Strafhof dat onlangs in Den Haag is geïnstalleerd.

Jan van Oudheusden

DOELEN EN MIDDELEN

Robert D. Kaplan, *Krijgspolitiek. Lessen voor de toekomst van klassieke denkers* (Het Spectrum; Utrecht 2002), € 15,50.

Toen Nederland in de jaren zeventig nog dacht gidsland te kunnen zijn, was één ding duidelijk: de buitenwereld was slecht, maar met onderwijs, mensenrechten, democratie en veel ontwikkelingshulp zou van die slechte wereld een betere plaats gemaakt kunnen worden. De manier waarop de Fransen met hun voormalige koloniën in Afrika omgingen werd alom als een verwerpelijke vorm van neokolonialisme verworpen. De vaak ondemocratische regimes daar werden door de Fransen militair op de been gehouden, terwijl ze economisch geheel aan de leiband van Parijs gelegd waren. De Fransen waren in hun achtertuin op het zuiden alleen maar uit op rust en stabiliteit. Nee, dan hadden wij het met de soevereiniteitsoverdracht aan de Surinamers toch heel wat beter gedaan: geen inmenging meer na de onafhankelijkheid. Zo hoorden soevereine staten

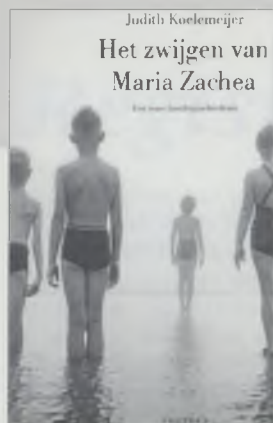
met elkaar om te gaan. En toen het in Suriname onverhoopt toch een puinhoop werd en de mensenrechten geschonden werden, trokken we onze handen geheel van onze voormalige kolonie af en draaiden we de geldkraan dicht.

Veel is er de laatste tijd veranderd. De Fransen beschouwen na de beëindiging van de Koude Oorlog equatoriaal Afrika niet langer als hun territorium; wat het resultaat daarvan is, valt vrijwel dagelijks in de krant te lezen. En Nederland is gidsland af. Maar tot een echte herbezinning op de rol van de buitenlandse politiek lijkt het voorlopig nog niet gekomen. Ons landtaartje is gedooft en we turen wat in het duister van de boze buitenwereld. Af en toe doen we nog mee aan een vredesmissie van de Verenigde Naties, maar alleen als het héél erg veilig is. En ach, laten we wel wezen, past deze rol niet beter bij onze positie in de wereld?

Problematischer ligt het met de beoordeling in ons land van de buitenlandse politiek zoals die sinds het aantreden van president Bush door de Verenigde Staten bedreven wordt. Want van zijn politiek zijn velen in het voormalige gidsland niet gecharmeerd. In hun afwijzing van het wapengekletter van Bush naar 'schurkenstaten' voelen zij zich gesterkt door het gezelschap van Frankrijk en Rusland, daarbij vergetend dat die landen zo hun eigen beweegredenen hebben om niet met de Verenigde Staten in de pas te lopen. Machtspolitiek wordt in Nederland door velen categorisch afgewezen; het dreigen met en het gebruik van geweld zou altijd moreel verwerpelijk zijn. Een echte discussie waarin middel en kwaal tegen elkaar worden afgewogen, wordt hier zelden gevoerd. Zeker niet over Irak.

Een boek dat uitstekend bij die discussie gebruikt kan worden is *Krijgspolitiek* van de Amerikaanse publicist Robert Kaplan. Om te beginnen gelooft de schrijver niet in een betere wereld; de wereld is slecht en alle politiek die erop gericht is haar beter te maken is een illusie. Democratie en vrijhandel leiden niet per definitie tot meer welvaart, vrede en harmonie; hooggestemde politieke idealen eindigden tot nog toe in een nachtmerrie. In de jaren negentig werden in allerlei ontwikkelingslanden onder westerse druk dictators vervangen door gekozen eerste ministers. Omdat de dictatuur niet de oorzaak, maar het gevolg was van de gebrekkige institutionele en economische ontwikkeling en de sociale en tribale spanningen, loste de invoering van de democratie niets op; meestal leidde het tot een verdere desintegratie van de toch al zwakke staten.

De wereld dreigt in chaos uiteen te vallen, zo betoogt Kaplan, en daarom is de mensheid meer gebaat bij pogingen rust en orde te brengen dan bij allerlei hooggestemd idealisme. Als krachten die naar wanorde drijven ziet hij met name de groei van bevolking en steden in de Derde Wereld, de toename van de inkomensverschillen en de snelle technologische ontwikkeling. De in alle opzichten enorme ongelijkheid die daarvan het gevolg is, zal het terrorisme voeden dat gebruik kan maken van ongekende technologische middelen. Populistische bewegingen, zoals in Pakistan, zullen de vruchten plukken van de democratisering en daarmee voor nieuwe onrust zorgen. Het optreden van de westerse democratieën is daarentegen gebonden aan de eigen democratische spelregels. De media daar kiezen voor de veilige deugd van de sympathie voor de machtelozen, maar helpen daarmee niemand.

Judith Koelemeijer,
*Het zwijgen van Maria
Zachea, een ware fami-
liegeschiedenis* (Plataan:
Zutphen 2001),
255 blz., € 17,95.

Sommige boeken zijn verontrustend. Je wordt er onrustig van. Als je met anderen praat over zo'n boek, dan kan het zijn dat jij de enige bent die het boek zo ervaart. Maar af en toe blijkt een boek bij veel meer lezers wat los te maken. Zo'n boek is *Het zwijgen van Maria Zachea* van de journaliste Judith Koelemeijer. Maar hoe komt dat dan?

Het boek heeft als ondertitel: Een ware familiegeschiedenis. En dat is het ook. Judith Koelemeijer heeft de familie van haar vader beschreven in twaalf hoofdstukjes, voor ieder kind uit het oerkatholieke gezin Koelemeijer één. Het boek bestrijkt de periode 1934, als Jo – de oudste – geboren wordt via 1953 als Guus – de jongste – geboren wordt, tot 2001 als moeder Maria Zachea Koelemeijer sterft. Rode draad in het boek is de verzorging van hun moeder, de oma van de schrijfster dus. Als die een hersenbloeding krijgt, besluiten de kinderen de zorg op zich te nemen. Er wordt een rooster gemaakt waarin ieder een dag en een nacht oppast. Als Maria Zachea, die niet meer tegen haar kinderen heeft gesproken sinds haar hersenbloeding, sterft, hebben alle 12 kinderen negen maanden voor hun moeder gezorgd. De voorzichtige discussie (het blijft een katholieke familie) over 'een zachte dood' komt in ieder hoofdstukje eventjes aan bod, net als korte citaten uit het verzorgingslogboek dat wordt bijgehouden.

De levensbeschrijvingen van alle kinderen Koelemeijer, er zijn er dertien, vier meisjes en negen jongens, waarvan er een overlijdt in militaire dienst, vormen een dwarsdoorsnede uit de naoorlogse geschiedenis. De veranderingen in de jaren vijftig en zestig in de Nederlandse samenleving weerspiegelen zich buitengewoon helder in de verschillende levensverhalen.

Opa Koelemeijer is hovenier in Wormer, in de Zaanstreek. Hij werkt voor de notabelen die allemaal hetzelfde soort tuin willen: een grasveld, wat bomen achterin, een heg. Vanaf zijn dertiende werkt zoon Jan (uit 1941) mee in het bedrijf net als Piet (1942), Martien (1946) en Guus (1953). Deze 'werkers' uit het gezin weten de zaak uit te bouwen tot een grote winstgevende onderneming met verschillende tuincentra in Noord-Holland. In 2001 zijn de drie oudsten al een jaar of vijf met pensioen.

De andere zoons konden goed leren. Hun vader stamuleerde dat en zorgde ervoor dat zij naar het gymnasium konden in Amsterdam.

'Op een dag in 1949, zo had Pa aan Maarten verteld, was hij in zijn zondagse pak naar het Ignatiuscollege aan de Hobbemakade in Amsterdam gegaan. (...) Pa was erg onder de indruk geweest van het statige gebouw van de paters jezuiten. (...) Over het gesprek dat hij er had, was pa altijd kort. 'Er was geen plaats op die school' zei hij. (...) 'Ik vertelde dat ik in Wormer woonde'. (...) 'Is dat niet dat dorp van boeren en arbeiders in de Zaanstreek?' 'En nadat hij dat had gehoord,

was de school plotseling vol?' 'Ja,' zei pa, 'de pater vertelde toen over het St. Nicolaaslyceum in de Spaarndammerbuurt in West, dat net door de paters van het Heilig Hart was opgericht. Hij was erg vriendelijk. Ik herinner me dat hij zei: "Uw zoon zal zich bij de volkspaters ook vast beter thuis voelen" (50-51).

Met dit soort treffende historisch/sociologische door- kijkes krijg je meteen een goed beeld van de tijd en het oer- katholieke milieu waarin de kinderen Koelemeijer opgroeien. Twee van de jongens worden leraar klassieke talen, één wordt advocaat (met een eigen wetswinkeltje), één studeert sociologie en wordt beleidsmedewerker bij een gemeente. Elk van hen levert zijn eigen strijd tegen de vooroordelen over het milieu waaruit ze komen en welke plek de katho- lieke kerk daarin mocht innemen. De twee oudsten blijven min of meer katholiek, de jongeren lopen via het marxisme uit hun studententijd hard weg van de kerk van hun ouders.

De meisjes Koelemeijer zijn zo mogelijk nog representa- tiever voor hun generatiegenoten. De drie oudsten trouwen, worden huisvrouw en krijgen drie, vier en twee kinderen. Lucie (1951) gaat naar de Sociale Academie, en gaat later op het tuincentrum in Zuidoostbeemster de administratie doen. Zij blijft dus, na haar huwelijk en twee kinderen, wel een betaalde baan houden. Zij is degene die uiteindelijk naar de dokter stapt om te vragen of haar moeder geen morfine kan krijgen om het eindeloos lijkende sterfbed wat te bespoedigen. Haar broers en zusters kunnen eigenlijk niet over dit soort zaken praten. Lucie wel, maar die heeft dan ook de hele jaren-zeventig-trits van sensitivity-training, feministische praatgroepen, club- en buurthuiswerk verga- deringen en wat al niet meegemaakt.

Dit stuk oral history is dus een mooie beschrijving van het naoorlogse Nederland. Maar waarom is het dan zo ver- ontrustend? Of waarom grijpt het je dan naar de keel? Dat komt door het katholieke, maar ook doordat je je als lezer realiseert dat je je eigen geschiedenis zit te bekijken. Er is zoveel herkenbaar (ik ben van 1953), zoveel in de beschrij- vingen wat raakvlakken heeft met de realiteit van de jeugd van mensen van mijn generatie, dat je geen katholiek kind uit een groot gezin hoeft te zijn om geraakt te worden door de verhalen die je leest.

Een van de twee eindexamenonderwerpen gaat ook volgend jaar over de politieke cultuur in het naoorlogse Nederland. Die politieke cultuur komt in Maria Zachea's wereld nauwelijks ter sprake. Wel de onderliggende struc- turen van de Nederlandse samenleving en de veranderingen die er na de oorlog in optreden. De Wederopbouw, de opkomende jongerencultuur, de seksuele revolutie, maar ook de professionalisering van het welzijnswerk, de groei van het onderwijs, de opkomst van hippies en feministen: het zit er allemaal in. Dit boek is dus een heel goede aanvul- ling op de stofomschrijving, misschien niet zozeer voor de leerlingen als wel voor hun docenten. Judith Koelemeijer heeft inderdaad rijk materiaal bij elkaar gezocht voor 'his- torici van de toekomst' (aldus Jan Blokker op de flap); geschiedenisleraren van het heden kunnen hier dus heel goed mee uit de voeten.

Stefan Boom

De betrekkingen tussen staten en andere politiek groeperingen zullen in de toekomst niet harmonieuzer zijn; de *global village* bestaat alleen in de hoofden van degenen die het willen zien en blind zijn voor de spanningen en conflicten in de wereld.

Onze moderne wereld is slechts een voortzetting van het verleden, ondanks al onze moderne techniek en wetenschap. Denkers uit de Oudheid en het nabije verleden zouden de conflicten uit onze tijd begrepen hebben en ook geweten hebben hoe er op te reageren. Dat is zo in het kort wat Kaplan in zijn inleiding uiteen zet. Vervolgens vertelt hij wat wij van grote denkers uit de wereldgeschiedenis als Livius, Sun-Tzu, Machiavelli, Hobbes en Churchill kunnen leren. Het is een pleidooi voor een pragmatische machts-politiek die om met Hobbes te spreken, vreedzaam is voor degenen die vriendelijk zijn, maar wie dat niet willen zijn, angst moet inboezemen.

Voor de Verenigde Staten is volgens Kaplan een belangrijke rol weggelegd: zij moeten voor orde en rust in de wereld zorgen. Want alleen met machts-politiek die uit vaderlandsliefde wordt bedreven, kunnen de Verenigde Staten hun democratische waarden beschermen. En daar kan de hele wereld van profiteren. Indien de Verenigde Staten zich zouden terugtrekken uit de internationale gemeenschap zou een ongekende chaos het gevolg zijn en dat is absoluut een andere uitkomst dan de anti-globalisten voor ogen hebben als zij zich een wereld zonder dollars voorstellen.

Kaplan neemt zijn lezers mee de hele wereld over en de hele geschiedenis door – zijn boek heeft een hoog omgevalen boekenkastgehalte en Kaplan lijkt ook overal geweest te zijn en iedereen te kennen – en toch wordt niet duidelijk waar de fundamentele belangen van de Verenigde Staten liggen. Liggen die in Somalië, Afghanistan, Irak, of horen rust en orde op de hele wereld daartoe en kan en moet de Amerikaanse betrokkenheid bij de wereldpolitiek onbeperkt zijn? Tot een afweging van doel en middelen is Kaplan niet gekomen en dat, die afweging, lijkt me toch een eerste voorwaarde bij het formuleren van een succesvolle *Realpolitik*.

Maar ik kan er niet omheen, Kaplan heeft een prikkelend boek geschreven dat ons, met nieuwsflitsen die vooral emoties bij ons los moeten maken, overvoerde nieuwsconsumenten, dwingt na te denken over de verwarrende tijden waarin we leven. Waar is de wereld het meest bij gebaat: een realistisch streven naar rust en orde of het najagen van hooggestemde idealen?

Het zou best kunnen dat Kaplan bij Bush op het nachtkastje ligt, maar dat is niet perse een geruststellende gedachte.

Hans Pols

NOORD-HOLLAND

Adriaan Haartsen, *Door mensen gemaakt. Cultuurhistorische waarden in Noord-Holland* (Provincie Noord-Holland 2002), 180 blz.

Noord-Holland is cultuurhistorisch in kaart gebracht. Na de provincie eerst in zes stukken te hebben geknipt, zijn

alle bijzondere plekken woordelijk en cartografisch beschreven (zie mijn bespreking van de kaart van de Zaanstreek in *Kleio* 2002-1) en middels een boekje, een cd-rom en een website (www.noord-holland.nl/chw) toegankelijk gemaakt. Een dubbelklapper dus, want Noord-Holland heeft daarmee een beleidsinstrument (en daar zal het toch ten eerste om zijn gegaan) en een voor het publiek aardig totaaloverzicht van de provincie. En ja, wat doe je dan als publieksvriendelijke overheidsinstelling: je maakt een boek. Niet zo maar een boek, maar een mooi boek. Een boek met een lekker leesbare tekst en alle toeters en bellen die een boek zich kan wensen. Dus: gebonden; harde kaft; zorgvuldig gestanst door kijkjes in die kaft; ingebonden boekenkoordje; fraaie historische en moderne (ook kunstwerken) illustraties; zorgvuldige – rustige – vormgeving en uitklapkaarten.

Als thematisch-chronologisch nog niet was uitgevonden, dan was dat hier gebeurd. Auteur Haartsen – hij had een eindredactie en een redactiecommissie achter zich – schreef veertien thematische hoofdstukken, maar ordende het zo en liet deze hoofdstukken zo in elkaar overlopen, dat het geheel ook chronologisch in elkaar past. Alleen op het einde, wanneer een paar onderwerpen aan bod komen die qua cultuurhistorie meerdere eeuwen beslaan (bestuur is zo'n onderwerp) gaat dit niet goed op.

Om een idee te geven: de eerste zes hoofdstukken gaan over het natuurlijke landschap, prehistorie, boeren, zeevaart, handel en godsdienst. Alle hoofdstukken overlappen elkaar in tijd, maar iedere keer is er een aanknopingspunt voor het nieuwe verhaal.

Is er dan niks mis met dit boek? Ja, natuurlijk is er wat op te merken: ik snap nooit waarom op zich staande teksten verluchtigd moeten worden met wat leken daarover te zeggen hebben. Zo is *Door mensen gemaakt* opgeleukt door zo'n twintig al dan niet bekende Noord-Hollanders hun ervaring met een bepaald deel van de provincie te laten vertellen. Dat voegt niets toe. Ik zou ze niet hebben gelezen als ik u niet van dit boek had willen vertellen. En een platitude als '*Er is veel gevochten in Noord-Holland ...*' (eerste zin in het hoofdstuk over defensie) is ook niet nodig. Verder zijn er wat historisch discutabele zaken (Is Nederland niet aangevallen in de Eerste Wereldoorlog omdat de te veroveren linies te sterk waren????).

Het boek is een – aan de hand van zichtbare landschapselementen – beschrijving van de geschiedenis van Noord-Holland. Het gaat om de grote lijnen, maar het boek bevat ook veel interessante specifieke informatie. Per hoofdstuk worden vijf zogenaamde sterlocaties besproken. Dat kan van alles zijn. De Slufter op Texel, Waterland, Amsterdamse pakhuizen, Naarden-vesting, de Bovenkarspelse scheepslift, de Hondsbossche Zeewering, de Zaanse Schans, de Amsterdamse waterleidingsduinen bij Bloemendaal. In totaal zeventig locaties, waaronder drie die op de Werelderfgoedlijst van UNESCO staan (Stelling van Amsterdam, Beemster, sanatorium Zonnestraal in Hilversum) en vier gebieden die op de nominatie staan om op deze lijst te komen (Nieuwe Hollandse Waterlinie, westelijk deel van de Waddenzee, Amsterdamse binnenstad, Groetpolder). De rijkdom is overweldigend en zeer divers.

Register op Kleio

Tijdschrift van de Vereniging van docenten in Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN)
Jaargang 43/2002

	nr	/ pag		nr	/ pag
ARTIKELLEN					
Nele Beyens, Federalisering op zijn Belgisch. Staatsvorming sinds 1970.	5	5	Jos Martens, Joos de Rijcke: een vakoverschrijdend multimedia-project.	6	20
August Hans den Boef, Vrome christenen, wrede heidenen? Discussie: geschiedenis in een post-religieuze samenleving.	7	24	Hans Moors, Transit België: inleiding op een themanummer	5	2
Hans Boschloo, Het examen havo/vwo: een stukje geschiedenis.	1	18	Jan van Oudheusden, Geschiedenis in de tweede fase: van verplicht vak naar keuzevak?	7	2
Carla van Boxtel en Meriam Timmer, De Middeleeuwen in beeld. Samenwerken aan een afbeelding op de computer.	6	9	Willem Post, Was 11 september een keerpunt?	4	2
Ilya van den Broek, Een monopolie op de politiek. De progressieve politiek van de jaren zestig en zeventig.	8	14	Leo Salemink, De 'kleine oorlog'. Scholieren in verzet.	3	2
Fia Dieteren en Hanneke Tuithof, De film Nynke. Liefde in socialistische kring - met praktische opdracht.	3	33	Sophie de Schaepdrijver, 'Een eeuwig soort heden.'	5	12
Jannet van Drie, Huub Oattes en Theo van Zon, Het rapport-De Rooy in de les 1. Voorbeeldlesplan voor de basisvorming vmbo.	2	8	België, Vlaanderen, Wallonië in twee wereldoorlogen.	7	18
Jannet van Drie, Huub Oattes en Theo van Zon, Het rapport-De Rooy in de les 2. Voorbeeldlessenserie voor de basisvorming vmbo.	3	16	Noud Theunissen, Een Galliër op bestelling ...	2	2
Jannet van Drie, Huub Oattes en Theo van Zon, Het rapport-De Rooy in de les 3. Een experiment met perspectief.	4	10	Ernst van Veen, Met de wind in de zeilen.	3	25
Tom Emonds en Janneke Riksen, Over ulo's en laviers. Opleidingstrajecten voor eerstegraads leraren geschiedenis en staatsinrichting.	4	28	De opkomst van de VOC in perspectief.	4	7
Harry Havekes, Naoorlogse generaties in cartoons.	8	26	Henk te Velde, De politiek historicus als 'antropoloog'. Ontstaan en betekenis van politieke cultuur als onderwerp van historisch onderzoek.	8	7
Harry Havekes en Loek Janssen, Japan, een warm bad! Nederland en Japan in schoolboeken	2	30	Arja van Veldhuizen en Betsy Dokter, Bronnen uit Amsterdam.	8	7
Hein Hoebink, Van deling via eenheid naar een nieuw tijdperk. Hoofdlijnen van de geschiedenis van de Bondsrepubliek 1949-1998.	1	5	Dik Verkuil, De Willem Drees van de radio.	2	14
Marc Hooghe, De langzame ontzuiling. Nieuwe politieke allianties en een vertrouwd gevoel.	5	18	Radionieuws in de jaren vijftig.	8	31
Jeroen Janssen en Henny van der Meijden, De virtuele wereld in de praktijk. Samenwerken in Active Worlds.	6	7	Greetje de Vries, Twee voor de prijs van een.	3	30
Ed Jonker, 'Liaisons dangereuses?' Geschiedschrijving en postmodernisme.	7	20	Het havo en vwo programma geschiedenis.	4	23
Albert van der Kaap, Een WebQuest maken.	6	25	Jan de Vries, Motiveren en leren. Popmuziek over gezagsdragers en politiek.	3	6
Cees van der Kooij, Een plaats voor cultureel erfgoed in de Pabo. Het School-Museumproject in Noord-Nederland.	2	27	Bert Wegman, Actief met minder les.	4	23
Marc Kroes en Michiel Spec, Het centraal examen voor de basisberoepsgerichte leerweg.	7	13	Kaat Wils, Lichaam en gender in de historiografie.	3	6
De pilotexamens BB.			Arie Wilschut, Zinnvolle en leerbare geschiedenis.		
Huib Kurstjens, Het nieuwe vmbo-examen geschiedenis en staatsinrichting. Hetzelfde en toch anders.	7	4	Historische achtergronden van het rapport van de Commissie Historische en Maatschappelijke Vorming, de commissie-De Rooy.		
Oscar Lansens, Plezier hebben met geschiedenis? National History Day!	2	18			
Reinard Maarleveld, Het verleden digitaal: het Geheugen van Nederland.	6	17			
Jos Martens, Speelfilms als bron van historische beeldvorming.	5	30			
			INTERVIEWS		
			Cees Bol en Carla van Boxtel, Elektronische leeromgevingen. Gesprek met Arend Meijer,	6	3
			Michiel Kersemaekers en Maas van Egdom van het Ashram College in Alphen aan den Rijn over Blackboard en met Albert van der Kaap over TeleTop.		
			Siefan Boom, De Huib de Ruyterprijs 2002.	1	2
			Interview met museumedicator Arja van Veldhuizen.		
			Maria van Haperen en Tineke Bogaerts,	2	24
			Kleiogesprek met Karel Baracs.		
			Jan van Oudheusden, Niet alleen vernieuwing en niet alleen verzet. Gesprek met Herman de Liagre Böhl.	8	2
			Jan van Oudheusden, De Nederlandse kampioen geschiedenis-kennis. Interview met Martien Rietbergen, winnaar van de Grote Geschiedenis Quiz.	3	14
			Hans Pols, 'Ik vraag me af of er überhaupt wel aandacht voor de kampen was.' Gesprek met Klaas Alkema en Ger van der Drift.	4	17
			BEELDDOCUMENTAIRES		
			'Verkeer en infrastructuur'.	5	10
			'Industriële ontwikkeling'.	5	22

	nr	/ pag
MUSEUMNIEUWS		
Huub Oattes, Virtuele tentoonstellingen op het internet.	6	28
Ger Jan Onrust, Slaven en schepen. Het Nederlands Scheepvaartmuseum in Amsterdam.	1	25
Jan van Oudheusden, Het In Flanders Fields Museum te Ieper.	5	24
RECENSIE-ARTIKELEN		
Maria van Haperen, De meelstreep. Bespreking van:	3	39
Martin Bossenbroek, De meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog.		
Hinke Piersma (red.), Mensenheugenis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen.		
SOTO-lespakket 'Denkend aan Holland'.		
Hans Moors en Jan van Oudheusden, Het schouw- toneel van de politieke cultuur.	8	24
Overzicht van bijdragen in oude Kleio's, die van nut kunnen zijn bij het csc-onderwerp 'Nederlanders en hun gezagsdragers'.		
Hubert Schrijnemakers, Hans Pols, Stefan Boom, Jan van Oudheusden en Cees Bol, eindredactie Hans Moors, Wien Neerlands Bloed ... De ijkpunten.	2	33
Bespreking van:		
Willem Frijhoff en Marijke Spies (red.), 1650: Bevochten eendracht.		
Wijnand Mijnhardt en Joost Klock (red.), 1800: Blauwdrukken voor een samenleving.		
Jan Bank en Maarten van Buuren (red.), 1900: Hoogtij van burgerlijke cultuur.		
Kees Schuyt en Ed Taverne (red.), 1950: Welvaart in zwart-wit.		
Douwe Fokkema en Frans Grijzenhout (red.), Rekenschap: 1650-2000.		
Ruud Slotboom, Van berggedenaar tot duikbootcommandant.	8	18
Bespreking van recent verschenen boeken over Nederlandse politiek:		
R. Bouwman, De val van een berggedenaar. Het politieke leven van Willen Aantjes.		
J.W. Brouwer en J. van Merriënboer, Van buiten- gaats naar Binnenhof. P.J.S. de Jong, een biografie.		
D.J. Elzinga en G. Voerman, Om de stembus. Verkiezingsaffiches 1918-1998.		
G. Harinck, R. Kuiper en P. Bak (red.), AR - De Antirevolutionaire Partij 1829-1980.		
P. Lucardie, Nederland Stroomland. Een geschiedenis van de politieke stromingen.		
P. de Rooy, Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813.		
Joop Walhain, Een gezongen geschiedenis.	1	16
Bespreking van:		
Patrick van den Hanenberg en Hilde Scholten, De bokken en de schapen. Gezongen geschiedenis van de twintigste eeuw.		
Jos Martens, Humanisten en gedeeld verleden.	6	30
Bespreking van de cd-roms:		
Gerard Mercator (1512-1594). Ontdek een geleerde uit de zestiende eeuw.		
Nicolaes Cleynaerts (1493-1542). De merkwaardige reisavonturen van een zestiende-eeuwse humanist, arabist en islamdeskundige.		
Een gedeeld verleden (1450-1650). Eenheid en scheiding van de Nederlanden.		

	nr	/ pag
LESMATERIAAL EN TIPS		
<i>Algemeen</i>		
Fia Dieteren en Hanneke Tuithof, De film Nynke.	3	33
Liefde in socialistische kring - met praktische opdracht.		
Harry Havekes, Naoorlogse generaties in cartoons.	8	26
Albert van der Kaap, Een WebQuest maken.	6	25
Oscar Lansen, Plezier hebben met geschiedenis?	2	18
National History Day!		
Jos Martens, Speelfilms als bron van historische beeldvorming.	5	30
Huub Oattes, CD-ROM Een plantersfamilie in Nederlands-Indië. Praktische opdracht geschiedenis.	6	40
Noud Theunissen, Een Galliër op bestelling ...	7	18
Arja van Veldhuizen en Betsy Dokter, Bronnen uit Amsterdam.	4	7
Jan de Vries, Motiveren en leren. Popmuziek over gezagsdragers en politiek.	8	31
Bert Wegman, Actief met minder les.	3	30

	nr	/ pag
CENTRAAL EXAMEN		
Stefan Boom, Van tempo doeloe en de dingen die voorbijgaan. Het havo-examen 2001.	1	12
De examenkaternen geschiedenis 2003 voor havo en vwo.	8	41
Marc Kroes en Michiel Spee, Het centraal examen voor de basisberoepsgerichte leerweg.	7	13
De pilot-examens BB.		
Huub Kurstjens, Het nieuwe vmbo-examen geschie- denis en staatsinrichting. Hetzelfde en toch anders.	7	4
Jan van Oudheusden, Niet alleen vernieuwing en niet alleen verzet. Gesprek met Herman de Liagre Böhl.	8	2
Wim Visser, Maria van Haperen en Hans Pols, Het examen geschiedenis 2002.	5	33
Greetje de Vries, Twee voor de prijs van een.	2	14
Het havo en vwo programma geschiedenis.		
Stofomschrijving 2003 havo/vwo 'Nederlanders en hun gezagsdragers 1950-1990: verzuiling, polarisatie en herwonnen consensus'.	4	34
Het centraal schriftelijk examen vmbo 2003.	7	47
De tekst van de kern delen 3, 4 en 7 en van de verrijkingsdelen 1, 4 en 8.		

	nr	/ pag
RAPPORT-DE ROOY		
Hans Boschloo, Het examen havo/vwo: een stukje geschiedenis.	1	18
Arie Wilschut, Zinnige en leerbare geschiedenis.	3	6
Historische achtergronden van het rapport van de Commissie Historische en Maatschappelijke Vorming, de commissie-De Rooy.		
Jannet van Drie, Huub Oattes en Theo van Zon, Het rapport-De Rooy in de les 1. Voorbeeldlesplan voor de basisvorming vmbo.	2	8
Jannet van Drie, Huub Oattes en Theo van Zon, Het rapport-De Rooy in de les 2. Voorbeeldlessen- serie voor de basisvorming vmbo.	3	16
Jannet van Drie, Huub Oattes en Theo van Zon, Het rapport-De Rooy in de les 3. Een experiment met perspectief.	4	10

VARIA

Huib de Ruyterprijs. Met o.a. overzicht van de winnaars vanaf 1976 (Tineke Bogaerts)
 In memoriam C.J. Canters (Hans Ulrich)
 In memoriam Joop Toebe (Jan van Oudheusden, Ronald Donk, Harry Jansen en Joke Rijken)
 De Nationale Geschiedenisdag. Historisch besef in Tilburg (Jan van Oudheusden)
 De Pabo-studiedag van 2 oktober 2002. ICT en het actualiseren van het verleden (Kirsja Oudshoorn)
 De Startersconferentie. 'Hard werken en weinig chillen' (Cees van Dijk)
 Japan, een warm bad! Nederland en Japan, representatie in schoolboeken (Harry Havekes en Loek Janssen)
 Seminar voor Nederlandse en Engelse studiehuis-leerlingen 'Coming to Justice' van de AFS (Franca Verheijen)
 Studiereis naar Polen voor vijftien Nederlandse docenten (Leen van den Berg)
 Studiereis met de VGN naar Turkije: impressies (Marijke van Vliet)

BRIEVEN

Jan Rensen, Welke geschiedenisleraar doet het licht uit?
 Reactie van de VGN op de beleidsnotitie t.a.v. 'Verleden, heden en toekomst', ofwel het rapport-De Rooy. Brief van het VGN-bestuur.
 Reactie van de VGN op 'Hoofdlijnen herijking tweede fase Havo en Vwo'.
 Het vak geschiedenis en staatsinrichting; de discussie voorbij? Ja toch Tweede Kamer!
 Brief van het VGN-bestuur.

VGN

Kleio-katern bij de VGN-jaarvergadering op 23 maart 2002 in Amsterdam

- Agenda
- Verslag van de Algemene Ledenvergadering 24 maart 2001
- Jaarverslag van het bestuur over het jaar 2001
- Beleidsplan 2002
- Financieel jaarverslag 2001 en begroting 2002
- Jaarcijfers
- De commissies: jaarverslagen en plannen

Jaarrede 2002 van VGN-voorzitter Kees Weltevrede
 Kort verslag van de jaarvergadering 2002
 Enquêtevragen Seniorenbeleid VGN

RECENSIES

Cd-roms

Een plantersfamilie in Nederlands-Indië. Praktische opdracht geschiedenis (Huub Oattes)
 Gerard Mercator (1512-1594). Ontdek een geleerde uit de zestiende eeuw (Jos Martens)
 Nicolaes Cleynaerts (1493-1542). De merkwaardige reisavonturen van een zestiende-eeuwse humanist, arabist en islamdeskundige (Jos Martens)
 Een gedeeld verleden (1450-1650). Eenheid en scheiding van de Nederlanden (Jos Martens)

nr / pag

3 51

6 44

3 55

1 40

7 28

2 45

2 30

5 47

8 50

7 45

Websites

Het Geheugen van Nederland (Reinard Maarleveld)
 Vlaamse leraren op het internet (Cees Bol)
 Het koloniale verleden van België (Cees Bol)
 De KB-site (Cees Bol)
 /Geschiedenis (Cees Bol)
 Slavernij site (Cees Bol)

School en didactiek

CE-katernen 'Nederlanders en hun gezagsdragers':
 Malmberg 'Memo', NijghVersluys, Wolters
 Noordhoff 'Geschiedeniswerkplaats', Thieme
 Meulenhoff 'De Studiegids' en 'Examenbundel 2002/2003' (Greetje de Vries, Huub Oattes, Hans Pols, Cees Bol en Tineke Bogaerts)
 Robert Stradling, Teaching 20th-century European History (Ineke Veldhuis-Meester)
 Bordspel 'Het Oude Egypte' (Tineke Bogaerts)
 Kwartetspel Staatsinrichting (Tineke Bogaerts)
 SOTO-lespakket 'Denkend aan Holland' (Maria van Haperen)

Geschiedenis - Nederland

Agnes Amelink, De Gereformeerden (Ger van der Drift)
 J.J.M. Baartmans, Hollandse wijsgeren in Brabant en Vlaanderen. Geschriften van Noord-Nederlandse patriotten in de Oostenrijkse Nederlanden (Paul van Leeuwen)
 Jan Bank en Maarten van Buuren (red.), 1900: Hoogtij van burgerlijke cultuur (Stefan Boom)
 Theo Beker en Cees van der Kooij, Bewaard verleden (Tineke Bogaerts)
 Astrid Bekkens, Adriaan Haartsen, Corrie ten Oever-van Dijk, De cultuurhistorie van Waterland en Zaanstreek (inclusief Beemster en Schermer) (Ger Jan Onrust)
 D. Bos, Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894 (Hans Moors)
 Dennis Bos (ed.), Willem III, Koning Gorilla (Jan van Oudheusden)
 Martin Bossenbroek, De meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog (Maria van Haperen)
 R. Bouwman, De val van een bergredenaar.
 Het politieke leven van Willen Aantjes (Ruud Slotboom)
 J.W. Brouwer en J. van Merriënboer, Van buitengaats naar Binnenhof. P.J.S. de Jong, een biografie (Ruud Slotboom)
 Remmelt Daalder, Andrea Kieskamp, Dirk J. Tang (red.), Slaven en schepen. Enkele reis, bestemming onbekend (Ger Jan Onrust)
 D.J. Elzinga en G. Voerman, Om de stembus. Verkiezingsaffiches 1918-1998 (Ruud Slotboom)
 Karel Eykman en Fred Lodder, Van de man die graag dronk en andere Middeleeuwse komische verhalen (Jo Beckers)
 C. van Eijl, L. Heerma van Voss en P. de Rooy (red.), Sociaal Nederland. Contouren van de twintigste eeuw (Hans Moors)
 Douwe Fokkema en Frans Grijzenhout (red.), Rekenschap: 1650 - 2000 (Hans Moors)
 Willem Frijhoff en Marijke Spies (red.), 1650: Bevochten eendracht (Hubert Schrijnemakers)

nr / pag

4 17

5 28

5 29

6 19

6 27

6 34

8 41

8 39

7 42

7 42

3 41

8 38

5 40

2 35

4 59

1 31

1 30

6 39

3 39

8 21

8 22

1 28

8 23

7 33

4 50

2 33

2 34

	nr	/ pag		nr	/ pag
Femme S. Gaastra, De geschiedenis van de VOC (Jan van Oudheusden)	3	47	Oorlog en handel in de West (Jan van Oudheusden)	2	39
Hans Gramberg, De overwintering op Nova Zembla (Jan van Oudheusden)	2	41	Wim Willems, De uittocht uit Indië 1945-1995. De geschiedenis van de Indische Nederlanders (Tom van der Geugten)		
G. de Groot, Fabricage van verschillen. Mannenwerk, vrouwenwerk in de Nederlandse industrie 1850-1940 (Hans Moors)	4	47			
Patrick van den Hanenberg en Hilde Scholten, De bokken en de schapen. Gezongen geschiedenis van de twintigste eeuw (Joop Walhain)	1	16	Geschiedenis - wereld		
G. Harinck, R. Kuiper en P. Bak (red.), AR - De Anti-revolutionaire Partij 1829-1980 (Ruud Slotboom)	8	21	Isrván Beczy, Een kennismaking met de middeleeuwse wereld (Wim Lenselink)	1	33
Dienke Hondius, Absent. Herinneringen aan het Joods Lyceum Amsterdam 1941-1943 (Huub Oattes)	3	43	Wim Blockmans en Peter Hoppenbrouwers, Eeuwen des onderscheids. Een geschiedenis van middel-eeuws Europa (Jan van Oudheusden)	6	36
Geert H. Janssen, Het stokje van Oldenbarnevelt (C.E.H.J. Verhoef)	2	40	Lucas Catherine, Bouwen met zwart geld. De grootheidswaanzin van Leopold II (Jan van Oudheusden)	5	40
L. Jensen, 'Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt'. Vrouwentijdschriften en journalisten in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw (Hans Moors)	4	48	Jared Diamond, Zwaarden, paarden en ziektekiemen. Waarom Europeanen en Aziaten de wereld domineren (Theo van Zon)	7	31
Flip de Kam en Robbert A. ter Hart, Het polderwonder. Een eeuw vooruitgang in honderd grafieken (Hans Pols)	5	42	Anne Doedens, Peter 't Lam en Liek Mulder, Drie millennia Europa. Europese identiteit in verleden en toekomst (Jan van Oudheusden)	1	30
Annemieke Klijn, Onze man uit Maastricht - Sjeng Tans (Ruud Slotboom)	1	32	M. Elchardus, L. Huyse en M. Hooghe (red.), Het maatschappelijk middenveld in Vlaanderen. Een onderzoek naar de sociale constructie van democratisch burgerschap (Hans Moors)	5	41
Els Klock, Kenau. De heldhaftige zakenvrouw uit Haarlem 1526-1588 (Mirjam Hommes)	6	36	Ernesto Ferrero, N (Jan van Oudheusden)	5	41
Frans Kok en Tom van der Maas (red.), De Wandelgang. Lobbyen in de politiek (Ruud Slotboom)	3	48	Arend Huussen, Janny de Jong en Gé Prince (red.), Cultuurcontacten. Ontmoetingen tussen culturen in historisch perspectief (Tom van der Geugten)	4	53
Eveline Koolhaas-Grosveld, Vader en zoons/ Father and sons (Wouter Pols)	4	51	Ena Jansen en Wilfried Jonckheere (red.), Boer en Brit. Ooggetuigen schrijvers over de Anglo-Boerenoorlog in Zuid-Afrika (Kees van Kemenade)	1	35
C.V. Laféber, De tijden veranderen meer dan de mensen. Geschiedenis van Nederland tijdens de Koude Oorlog 1945-1990 (Jan van Oudheusden)	8	38	Ian Kershaw, Hitler I, Hoogmoed 1889-1936, en Hitler II, Vergelding 1836-1945 (Rob de Ruig)	4	52
P. Lucardie, Nederland Stroomland. Een geschiedenis van de politieke stromingen (Ruud Slotboom)	8	20	Marcel Kurpershoek, Wie luidt de doodsklok over de Arabieren? (Jan van Oudheusden)	4	52
Wijnand Mijnhardt en Joost Klock (red.), 1800: Blauwdrukken voor een samenleving (Hans Pols)	2	35	A. Lammers, Adieu Amerika (Jan van Oudheusden)	4	49
Paul Moeyes, Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918 (Stefan Boom)	3	44	F. Mestrum, Globalisering en armoede. Over het nut van armoede in de nieuwe wereldorde (Hans Moors)	5	43
Thimo de Nijs en Eelco Beukers (red.), Geschiedenis van Holland tot 1572 (Hans Pols)	7	33	Cas Oorthuys, Onderweg. Europa 1945-1965 (Hans Pols)	4	46
Mar Oomen en Guido Abuys, Welkom in Holland! Indische Nederlanders in Kamp Westerbork 1950-1951 (Tom van der Geugten)	2	39	Willem Post, Keerpunt. Amerika voor, op en na 11 september (Jan van Oudheusden)	4	48
Gert Oostindie, Inge Klinkers, Het Koninkrijk in de Caraïben. Een korte geschiedenis van het Nederlandse dekolonisatiebeleid 1945-2000 (Ger Jan Onrust)	4	50	Edward Radzinsky, Raspoetin, de bezeten monnik (Jan van Oudheusden)	2	42
Hinke Piersma (red.), Mensenheugenis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen (Maria van Haperen)	3	40	Simon Reeve, De nieuwe jakhalzen. Osama Bin Laden, Ramzi Yousef en de toekomst van het terrorisme (Jan van Oudheusden)	7	36
Vibeke Roeper, Zwarte peper, scheurbuik. Kinderen op reis met de Verenigde Oost-Indische Compagnie (Stefan Boom)	7	34	Anna Maria Sigmund, Walkuren van het Derde Rijk. De vrouwen van de nazi's (Jan van Oudheusden)	6	39
Vibeke Roeper en Roelof van Gelder, In dienst van de Compagnie. Leven bij de VOC in honderd getuigenissen (Hans Pols)	7	35	Theodore I. Theodorides, De Grieken van de Zwarte Zee. Van de mythe tot het drama (Kees Klok)	6	37
Evelyn de Roodt, Oorlogsgasten. Vluchtelingen en krijgsgevangenen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog (Ger van der Drift)	3	46	Elbert Toonen, De gloriëtijd van de Russen onder L.I. Brezjnev (Jan van Oudheusden)	2	42
P. de Rooy, Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813 (Ruud Slotboom)	3	19	Yvan Vanden Berghe, De Koude Oorlog 1917-1991 (Jan van Oudheusden)	6	38
Kees Schuyt en Ed Taverne (red.), 1950: Welvaart in zwart-wit (Jan van Oudheusden)	2	36	Theo Vijgen, Amerika! Een reis door het land van Donald Duck en Coca-Cola (Carla van Boxtel)	1	32
P.J.H.M. Theeuwes, Pieter 't Hoen en De Post van den Neder-Rhijn 1781-1787 (Hans Moors)	8	40	K. Wils (red.), Het lichaam m/v (Hans Moors)	4	46
Joop van Tijn, Meester op het floret (Ruud Slotboom)	2	43			
Wendy de Visser, Piet Hein en de Zilvervloot.	2	40			

Verder bevat ieder nummer van KLEIO de rubrieken 'Van de redactie' waarin hoofdredacteur Jan van Oudheusden het nummer toelicht, 'In 't kort', waarin Hans Pols recent verschenen boeken signaleert, en 'Kleiokrant' met informatie over nieuw lesmateriaal, websites, tentoonstellingen, symposia, cursussen en nascholing, samengesteld door Tineke Bogaerts.

En leuk beschreven. Wie staat er bijvoorbeeld bij stil, dat de westelijke Waddenzee juist interessant is door de vele scheepswrakken die daar liggen. Of dat Vikingen zich blijvend op Wieringen hadden gevestigd, getuige de schat die zes jaar geleden bij Hippolytushoef werd gevonden. Of dat de Edammer kazernes zo klein zijn omdat de Edammer boeren maar enkele koeien hadden die ook nog eens aanmerkelijk minder melk gaven dan de dierlijke melkfabrieken van tegenwoordig. Of dat het nog steeds prachtige Snouck van Loosenpark (1897) in Enkhuizen het op één na oudste tuindorp van Nederland is.

Het doel was dus een beleidsinstrument, ofwel de Cultuur Historische Waardenkaart (CHW), een inventarisatie van hetgeen met name door de mens gemaakt is. Die kan dat ook veranderen, hetgeen zowel in het inleidende als in het concluderende hoofdstuk wordt erkend. Dus laat je archeologen een paar maanden hun gang gaan als aan de Buitenzaan een aantal houten scheepshellingen uit de zeventiende eeuw tevoorschijn komen om er daarna woontorens met luxe appartementen op te plaatsen. Jammer alleen dat de woontorens overal bij vergelijkbare waterpartijen staan en nooit tot sterlocatie verheven zullen worden.

Een mooi boek dus, maar ook bruikbaar in het onderwijs? Beperkt; Het gaat hier immers om regionale zaken. Iets in de vorm van een praktische opdracht lijkt mij het best haalbare.

Ger Jan Onrust

ROMEINS SPEELGOED

Annemarieke Willemsen, *Romeins speelgoed. Kindertijd in een wereldrijk* (Walburg Pers: Zutphen 2003) 192 blz.

In de klassieke oudheid was één op de drie Romeinen kind. In elk Romeins huis, in elke straat en op elk stad plein moeten kinderen te zien en te horen zijn geweest, die met hoepels rondrenden of hun schoolwerk maakten. Misschien zaten ze met poppen te spelen of waren met hun ouders op de markt. In schriftelijke bronnen kwamen deze kinderen, net als de Romeinse vrouwen en slaven, nauwelijks voor. De schriftelijke bronnen betreffen vooral 'mannen met macht'.

Om onderzoek te doen naar Romeins speelgoed en het leven van het Romeinse kind moest de auteur andere bronnen bestuderen: opgegraven spullen uit de Romeinse tijd, details van Romeinse kunstwerken en dingen die terloops in Latijnse teksten worden genoemd. Het grootste deel van de archeologische vondsten kwam uit de eerste vier eeuwen na Christus.

Romeins speelgoed begint met een levensechte situatieschets van Lucius en Crispina, twee kinderen in een Romeinse stad. Via het opgegraven speelgoed wordt een blik geworpen op het kind en de kindertijd. De Romeinen namen de opvoeding van het kind zeer serieus zoals blijkt uit geschriften over educatie. De liefde van de ouders voor de kinderen is te zien in de afbeeldingen op de sarcophagen en de kindergrafjes. Terugkerende thema's zijn 'de onbezorgde kindertijd, een bloem die in volle bloei is geplukt of

het jong dat uit het nest is geroofd. Daarnaast werd er allerlei kinderspeelgoed meegegeven.

Volgens de Romeinen bestond een mensenleven uit zes of zeven fasen. De eerste fase heet de *infantia* en loopt tot het zevende jaar.

Daarna breekt de *pueritia* aan en gaat het kind naar school of komt er een leraar aan huis. De verhouding tussen de leraar en de leerling is interessant: een *magister ludi* (schoolmeester) is in Romeinse ogen vooral iemand die de leerlingen éronder moet houden'. Een scholier die een pak slaag krijgt van de leraar is als een afbeelding van een school even herkenbaar als een groepje lezende kinderen. De *ferula* (plak) is het vaste attribuut van een meester. *'Lijfstraf was zo gebruikelijk dat 'geslagen worden' werd gebruikt als synoniem voor 'naar school gaan'*, aldus de auteur. Anderzijds werd de meester aan het begin en het einde van de dag omhelsd. De verhouding tussen de leraar en de leerling was kennelijk zeer lieflijk.

Aan het einde van de kindertijd breekt de *adolescentia* aan, voor jongens 12 jaar en meisjes 14 jaar. De bijna volwassenen legden dan hun kinderkleding en kinderarmulet af en offerden dat, samen met hun speelgoed, aan de goden.

Voorbeelden van speelgoed zijn ballen, bikkels, dieren op wielen, hoepels, jojo's, knikkers, poppen, stokpaarden, tollers en wapens. Veel is gemaakt van terracotta, been, hout of textiel, maar bij speelgoed van hele rijke kinderen zijn soms zeer dure materialen gebruikt.

Het speelgoed kan in drie groepen worden onderverdeeld. Allereerst de poppen met beweegbare armen en benen, die vooral in Rome en omgeving zijn gevonden in graven en catacomben. Ten tweede de miniatuurvoorwerpen die in heel Italië zijn gevonden in graven en votiefdepots van tempels. En verder het speelgoed uit het Romeins Egypte, meestal van organisch materiaal, gevonden in graven en huizen. Dit Egyptische speelgoed, van beschilderd hout en versierd textiel, is bewaard gebleven door de conserverende werking van het droge klimaat.

In Rome zijn ledenpoppen teruggevonden uit de vijfde tot de zevende eeuw na Christus, die er hetzelfde uitzien als ledenpoppen van vier eeuwen daarvoor. Er is geen breuk te vinden in de overgang van 'heidens' naar christelijk of van christelijk naar 'barbaars'. Kennelijk was er in de dagelijkse behoeften en gebruiken weinig veranderd.

Romeinse volwassenen zagen kinderen als een aparte, zwakkere groep die speciale bescherming en behandeling nodig had. Daaruit blijkt hun inzicht in zowel het eigene als de kwetsbaarheid van kinderen. Het verlies van een kind – één op de twee stierf vóór de volwassenheid – werd betreurd. Vooral omdat de persoon geen kans had gekregen zijn rol in het huishouden of de maatschappij te vervullen.

Annemarieke Willemsen is conservator Middeleeuwen in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Ze is archeologe en kunsthistorica en heeft gedurende een tiental jaren onderzoek in Italië gedaan. Het resultaat is een goed leesbaar boek dat wetenschappelijk verantwoord is, maar ook toegankelijk is gemaakt voor het geïnteresseerde publiek. De vele illustraties van kinderspeelgoed, inscripties en andere vondsten zijn fascinerend.

Joke Noordstrand

HANS KALDENBACH

Politieke tegenstellingen in de klas

Is het verstandig om bij een conflictueuze twee minuten stilte (dodenherdenking)

250 leerlingen naar de aula te laten komen? Vergroot u daarmee de kans dat er vijftig joelend de ruimte verlaten? Dan kan de herdenking beter in de klas plaats vinden.

Maar daar blijft je met hetzelfde probleem zitten. Wat doe je dan?

Tips en aandachtspunten voor ingewikkelde situaties.

Een politiek conflict in het buitenland kan vooral in multi-etnische klassen gemakkelijk leiden tot conflicten met een sterke emotionele lading. Het conflict tussen Israël en de Palestijnen, conflicten tussen Koerden en Turken, de gebeurtenissen van 11 september in de VS of bijvoorbeeld de situatie rond Afghanistan of Irak hebben op school niet zelden een krachtige weerslag.

Een aantal scholen kiest ervoor om het bespreken van actuele politieke conflicten in de klas te verbieden of af te raden. Ze doen dat overigens op zeer begrijpelijke gronden: het bespreken van politieke conflicten kan immers leiden tot nog grotere

tegenstellingen tussen de leerlingen en de docent.

Die scholen laten echter ook een unieke kans liggen. Juist tijdens een actueel conflict kan immers geïntenseerd worden met 'verstandig reageren in een sterk emotionele situatie'.

Dit pleidooi voor professioneel reageren stelt hoge eisen aan de docent: er zijn waarschijnlijk geen moeilijke gesprekken dan deze. Daar staat tegenover dat het nuttige effect van zulke gesprekken erg groot kan zijn. Wat een leerling nu leert, heeft effect op lange termijn: hoe deze leerling in de toekomst als volwassene op een woedend moment zal reageren op zijn partner, de politie, een buurman, enzovoort.

Liever niet als ...

Er kunnen zeer goede redenen zijn om dit soort moeilijke gesprekken niet aan te gaan. Die keuze zou dan niet op angst maar op professionele argumenten gebaseerd moeten zijn.

– Kan de docent zo'n moeilijk gesprek aan? Is hij net ziek geweest of zit hij anderszins vandaag niet goed in zijn vel? Dan liever niet doen. Het kan hem teveel beschadigen.

– Heeft de klas een hekel aan de docent? Licht er nog een ziekend conflict? Voelt een belangrijk deel van de klas dat deze docent altijd tegen hen is? Dan heeft een gesprek geen zin. Leerlingen accepteren dan geen moeilijke, genuanceerde boodschappen.

– Kan de docent het verdragen als er afgrijselijke dingen gezegd worden over een bepaalde groep? Misschien is de docent zelf emotioneel 'gewond'. Je familie zal maar uitgemeord zijn, of je bent zelf ernstig bedreigd. Die docent is dan waarschijnlijk niet in staat om professioneel te zijn. Iedereen heeft zijn grenzen. Is het verstandig als die docent zijn emoties laat zien? Soms wel en soms absoluut niet.

– Een deel van de leerlingen of hun ouders, vluchtelingen bijvoorbeeld,

Hans Kaldendach is onderwijskundige en heeft zich gespecialiseerd in multiculturele problematiek. Hij is verbonden aan de lerarenopleiding van de Hogeschool van Utrecht.

kan getraumatiseerd zijn door ervaringen in het verleden. Door het praten over de vliegtruigaanslag of over een oorlog kunnen oude emoties geactiveerd worden. Heeft de docent ruimte voor crisisopvang?

- Wil de docent – eigenlijk – dat de leerlingen zijn mening overnemen? Hoe sterker hij dit – bewust of onbewust – wil, des te ongeschikter hij is voor dit gesprek. Het is verstandig als de docent vooraf goed vast stelt wat hij wil.

Voorwaarden voor een goed gesprek

Wie besluit tot een gesprek dient zich voor te bereiden. Tot de noodzakelijke bagage van de docent behoort een goede kennis van zaken, een professionele houding en het beschikken over goede gespreksvaardigheden.

En zeer zinvolle voorbereiding bestaat uit een schijnbaar simpele oefening die echter nauwkeurig uitgevoerd moet worden. Ik noem het: *snap uw leerling, dat is uw vak*.

De docent kiest een leerling uit met wie hij het absoluut niet eens is. Hij verfoeit zijn mening, hij walgt van zijn opvattingen; juist daarom gaat hij dit gesprek aan.

Hij zegt zoiets als:

'Ik ben het (waarschijnlijk) niet met je eens, maar dit gesprek wil ik uitsluitend gebruiken om je echt te snappen'.

De docent mag in dit gesprek geen moment overtuigen, geen kritische kanttekeningen plaatsen, etcetera. Hij wil in dit gesprek alleen weten wat de ander denkt en voelt. Het enige wat de docent doet is luisteren, samenvatten en – in het spoor van de leerling – doorvragen.

Leg een goede basis

De docent heeft een buitengewoon belangrijke rol tijdens het gesprek. Hij bepaalt in grote mate de sfeer, de grenzen, de richting en de leereffecten.

Leg er vooraf nadruk op dat niemand van mening hoeft te veranderen. Iedereen mag zijn mening blijven houden. Het gaat er alleen om te begrijpen wat de ander denkt. Geef leerlingen de boodschap 'je hoeft je mening niet te veranderen'.

Herhaal af en toe belangrijke leerpunten uit vorige discussies die u met de klas hebt gehad. Herinner er bijvoorbeeld aan dat je in een gesprek kunt willen winnen of van elkaar kan willen leren. Als je een gesprek wilt winnen leer je niets; dan hoor je alleen je eigen mening en die wist je al.

De docent herinnert ook aan: als de emoties hoog zijn, dan is het denken laag, dus laten we elkaar helpen om open te blijven denken.

Spreek leerlingen aan als individu, niet als vertegenwoordiger van een groep. Dus niet: "Wat vinden jullie (moslims) daarvan?" of "Hoe denken Turken daarover?".

Leg er nadruk op dat 'wij in deze klas' niet bepalen wat er echt in de wereld gebeurt. Dus hoe we ook praten: de situatie in het Midden-Oosten blijft toch gelijk. Daarom kunnen wij in de klas *rustig* over allerlei meningen praten. Wij zijn geen politici.

Een leerling zal uitsluitend van standpunt kunnen veranderen als hij éerst het gevoel heeft dat hij gehoord wordt. Hij moet zich 'erkend' voelen in zijn standpunt en in zijn emoties. Voorbeelden:

'Je vindt dat Amerika het aan zichzelf te danken heeft dat...'

'Je vindt dat Israël te snel de schuld krijgt als...'

'Je bent kwaad dat er altijd te veel aandacht is voor ...'

Pas nadat de leerling zich gehoord voelt, kan hij wellicht luisteren naar andere standpunten. Het biedt geen garantie; het is een noodzakelijke voorwaarde.

Soms kan het nuttig zijn als een leerling de mening van de ander in zijn eigen woorden moet herhalen. Het brengt een nuttige rust en distantie in het gesprek.

Ergens komt ook het moment dat de docent duidelijk zijn eigen mening geeft. Hij mag respect voor zijn mening verwachten als hij respect voor de mening van zijn leerlingen heeft gehad. Hij doet er goed aan dat respect te eisen. Ook dat hoort bij het leerproces.

Het niveau van het gesprek

Corrigeer onjuiste feiten. De docent is niet alleen gespreksleider. Hij kent de feiten. Er zijn leugens die hij behoort tegen te spreken, tegenover alle partijen.

- De 'protocolen van de wijzen van Zion' zijn een falsificatie.

- Moslims, terroristen en Arabieren, dat is niet allemaal hetzelfde.

- Er zijn overal fundamentalisten: bij de moslims, christenen, joden en hindoes.

- Fundamentalisten binnen elke godsdienst zijn soms wel, soms niet gewelddadig.

De manier waarop de docent confronteert, vraagt zorgvuldigheid qua stijl en vasthoudendheid ten aanzien van de inhoud.

De docent bevordert nuances, hij vermijdt het denken in kampen. Dus niet voor of tegen Amerika; de allochtonen tegen de autochtonen, etcetera.

De manier van vragen blijkt hier voor belangrijk. Docenten zijn nogal eens geneigd te vragen naar instemming: 'Ben je het hier mee eens?'; 'Wie vindt dat ook?'; 'Vindt iedereen dit een goede oplossing?'.

Je kunt nuances bevorderen door een ander type vragen: 'Wie zou het hier niet mee eens zijn?'; 'Wie denkt er anders over dan ...?'; 'Is er iemand met een mening die we nog niet gehoord hebben?'; 'Wie ziet een nadeel in dit voordeel?'.

Je nodigt op deze manier uit tot 'uniek-zijn'. Je maakt duidelijk dat alle nuances van meningen welkom zijn.

Bij racistische meningen zal de docent een grens willen stellen. Soms is een mening of een bepaalde manier van praten onaanvaardbaar, dat wil de docent niet horen in de klas.

Waar ligt de grens van onaanvaardbaarheid? Het is een grijs gebied waarin het ook voor mij (de auteur) moeilijk is helder te worden.

Het is in ieder geval van belang om onderscheid te maken tussen wat a. onwenselijk is, b. onsmakelijk is en wat c. onaanvaardbaar is.

Waar ligt uw grens van wat aanvaardbaar resp. onaanvaardbaar is? Ik formuleer het onderstaande wat

grof, uw leerlingen zeggen bijvoorbeeld:

'Amerika voert een slechte, schofterige politiek'.

'(De meeste) Amerikanen, het is allemaal tuig'.

'Van mij mogen ze meteen de meeste, alle Amerikanen doodschieten'.

'Ik ben blij, ik juich als een aanval, aanslag gelukt is'.

'Ik wil geld geven, ik geef geld voor kapingen'.

'Ik zou me ook aanmelden / meld me aan voor zo'n aanslag'.

In de bovenstaande reeks uitspraken veranderen vier elementen: opvattingen veranderen in gedrag, constatering veranderen in opruiende taal, de mate van generalisering neemt toe, en de mate van actief geweld neemt toe.

In de combinatie van die vier gegevens verandert onwenselijkheid via onsmakelijkheid naar onaanvaardbaarheid van de uitspraak.

Docenten moeten ook nog een onderscheid maken tussen wat letterlijk gezegd wordt en wat eigenlijk bedoeld wordt. Soms verhullen leerlingen hun mening, in andere gevallen overschreeuwen ze die.

Als je in het bovenstaande rijtje Israël invult: kritiek op Israël is soms verhuuld antisemitisme, in andere gevallen wordt de beschuldiging van antisemitisme misbruikt om kritiek op Israël te voorkomen.

Verborgen problemen

– Hanteert de docent onbewust verschillende criteria? Kan de docent een genuanceerd of anti-Amerikaans standpunt moeilijker aanvaarden van 'buitenstaanders' (moslims, allochtonen). Juist zij moeten dan extra hun loyaliteit bewijzen. Deze veronderstelling is niet zo gek: allochtonen mogen immers ook minder lang klagen over 'ons' slechte weer.

– De schadelijkheid van vooroordelen en opruiende taal is óók afhankelijk van de macht van de aangesproken groep. Vooroordelen tegen miljardairs zijn minder schadelijk dan dezelfde vooroordelen tegen zwakken in de samenleving. De 'machtigen' zijn immers relatief onkwetsbaar.

In de Nederlandse situatie hebben de uitspraken "die rot Nederlanders" en "die rot Turken" een verschillende schadelijkheid. Dit is pedagogisch een lastig punt; beide uitspraken moeten afgewezen worden. In een schoolklas kunnen de machtsverhoudingen bovendien net andersom liggen.

– Laat leerlingen weten wat het effect is van het woord 'jullie' als beschuldiging.

'Jullie hebben ons aangevallen'.

'Wat jullie toen gedaan hebben, is nooit te vergeven'.

'Wij zouden zoiets nooit doen, jullie wel'.

Vooraf het praten in 'jullie' en 'wij'-taal maakt het de ander bijna onmogelijk om ontspannen te blijven denken. Bijna altijd voelt de ander zich dan aangevallen en slaat terug: het verbale vechten escaleert.

– De docent kan beter veel vragen stellen op meta-niveau. Niet alleen over de inhoud.

'Waardoor raakte jij nog sterker van mening dat ...'.

'Hoe kwam het dat je kwaad werd?'.

'Wat voelde je toen ...'.

De pedagogische leerwinst is dat leerlingen over conflicten leren denken.

Houd de sfeer in de gaten

Voorkom vechtgerepoken, ze zijn typerend in sterke emotionele situaties. De docent herkent vechtgerepoken aan:

– Snelle wisselingen: de leerlingen denken niet echt na: tik tak tik tak.

– Veel "ja maar", "ja maar".

Meestal is alles vóór het woordje "maar" lege lucht.

– Uitdagende wantrouwende taal: "O, ja en waarom hebben jullie ons toen aangevallen?" "Waarom" wordt bijna altijd als een aanval ervaren.

– Twijfelloze absolute taal: "Het is toch logisch dat... / Ieder verstandig mens vindt dat ..."

– Een welles – nietes patroon.

Voor Nederlandse docenten geldt als handicap dat ze soms moeilijk het sterke emotionele taalgebruik van allochtone leerlingen kunnen verdragen. Nederlanders denken ook vaak dat Italianen altijd ruzie hebben. Blijf op de inhoud letten.

Leren over conflicten

Docenten zijn echte pedagogen als leerlingen het volgende gaan begrijpen:

– Reageren vanuit primaire emoties (angst, wraak) lucht op maar levert niets op. Je reageert beter als je eerst even nadenkt.

– Hoe meer je gehecht bent aan een mening, des te moeilijker is het om die te veranderen.

– Het is niet stom om van mening te veranderen. Het kan heel moedig zijn.

– Twijfelen is niet zwak; genuanceerdheid geen gebrek aan daadkracht.

– Als je pijn met pijn vergeldt, gaat de escalatie steeds verder.

– Haat kan de ander vernietigen; haat vernietigt ook jezelf.

– Ook in een woedereactie behoort je maat te houden.

– Soms laat je je meeslepen door de emoties van een ander.

– Je gaat soms extra hard solidair schreeuwen omdat je weet dat je niets kunt doen.

Stel nou eens ...

Stel nou eens dat na een schooljaar vijf leerlingen door uw toedoen een beetje meer besef hebben van het bovenstaande, is uw schooljaar dan zinvol geweest?

Hans Kaldenbach geeft trainingen Interculturele Professionaliteit in het onderwijs en in het bedrijfsleven. Hij schreef o.a. 'Doe maar gewoon, 99 tips voor het omgaan met Nederlanders' en 'Kleur in de klas, 101 kernpunten van intercultureel onderwijs'.

Hij is zeer geïnteresseerd in reacties: mail hans.kaldenbach@feo.hvu.nl of bel 030 - 2547 352.

ing bepleit ca-onderwijs Kleiookrant

integratie door veelheid aan redigeren
ronduit 'ongewens' dat universi-
taire instellingen zich telkens la-
t het creëren van
al behaalt uiteindelijk
een redelijk perce
de eindstreep. Bij
ingen is meer

Amsterdams Historisch Museum

*Speeltijd!, 100 jaar
speelplezier*

Van 6 juni tot en met 7 september is op deze tentoonstelling te zien hoe er in de afgelopen eeuw werd gespeeld in Nederland. Het is voor jong en oud een actieve expositie: er is ook speelgoed om echt mee te spelen.

Een deel van de tentoonstelling is gewijd aan het historische speelgoed dat werd gefabriceerd door de Amsterdamse speelgoedfabrikant Jumbo, van Mens-Erger-Je-Nier, Stratego en Idols.

Rond 1900 hadden de meeste kinderen nauwelijks speelgoed dat uit de fabriek kwam. Een hoepel, een tol, een zelfgemaakte pop, daar deden ze het mee. In de jaren dertig is er duidelijk een

opkomst van het knutsel-speelgoed te zien. Na de Tweede Wereldoorlog wordt speelgoed een echt massaproduct en komen allerlei bouw-systemen in de mode, stenen blokken, de houten paaltjes van Mobaco met kartonnen bouw-delen en uiteindelijk Lego, met voor de meisjes Barbie en Baby Born.

Een echte vakantietentoonstelling. Terug naar Monopoly, robots en rages. Amsterdams Historisch Museum, Kalverstraat 92. Geopend:

maandag t/m vrijdag van 10.00 tot 17.00 uur; zaterdag en zondag van 11.00 tot 17.00 uur.

Zie ook:
www.ahm.nl

Bijbels Openlucht Museum

*Rite de passage
groot worden in jodendom,
christendom en islam*

Dit is de speciale tentoonstelling, die deze zomer te zien is in het Bijbels Openlucht Museum, Heilig Landstichting, bij Nijmegen. Feesten en gebruiken bij geboorte en volwassen worden worden toegelicht. De islamitische vorm van de ooeivaar en joodse 'beschuit met muisjes'...

Het museum is overigens sowieso al een uitgebreid bezoek waard. Je wandelt over een mooi terrein door het oude Midden-Oosten. Je ontmoet ook bewoners van de Oosterse wereld: op de thee bij bedouïenen, naar binnen gaan in een Karavanserai, rondlopen in een Arabisch dorp, een Romeinse stad, winkelen in een soek, doe je niet iedere dag. En in de Romeinse herberg kan je Romeins en oosters eten.

Het museum is open tot en met 2 november, dagelijks van 9.00 tot 17.30 uur.

De Heilig Landstichting ligt aan de weg van Nijmegen naar Groesbeek.

Zie ook:
www.bijbelsopenluchtmuseum.nl

Piet Hein en Delfshaven

In museum De Dubbelde Palmboom aan de Voorhaven in Rotterdam-Delfshaven is een gratis te bezoeken tentoonstelling ingericht over de geschiedenis van dit havenstadje en Piet Hein, die er in 1577 geboren werd in een huisje aan de Kerkhofsteeg, tegenwoordig Piet Heinstraat.

Zijn vader was zeeman en ook Piet ging (op zijn zestiende) naar zee. Van scheepsmaat bracht hij het tot de kaperkapitein, die de Spaanse retourvervloot veroverde.

Delfshaven heeft een kleine, maar zeer historische kern, waar het leuk is om doorheen te lopen.

Voor verdere informatie:
www.hmr.nl

VGN-Studiereis Lancashire

speciaal met oog op het CE-onderwerp in 2004

17 t/m 20 of 21 oktober 2003

Organisatie: de VGN Didactiek- en activiteitencommissie
Dit betekent gegarandeerde gezelligheid, verenigd met nuttigheid.

We bezoeken Manchester inclusief het Museum of Science and Industry, Bolton, Tonge Moor Textile Museum, tijdens de Industriële Revolutie gebruikte kanalen, watermolens en sluizen, dorpjes in de omgeving en mogelijk een Engelse middelbare school, o.a. in verband met omgevingsgeschiedenis.

Vervoer: wordt aan gewerkt.
Verblijf: hotel in Manchester of aan de kust.
Aantal deelnemers: 24 of minimaal 35 afhankelijk van het soort vervoer.
Kosten: ongeveer € 450,- afhankelijk van subsidie.

Opgave en meer informatie bij Esther Koops, Kolfstraat 35, 9717 GP Groningen.
Tel. 050 - 3111 634, e-mail ekoops@werkman.org

Opgave voor 1 september 2003 schriftelijk of per e-mail. De inschrijving wordt aanvaard indien deze vergezeld is door storting van € 100,- op rekeningnummer 9438852 t.n.v. M. Nonhebel te Den Haag, o.v.v. reis Lancashire.

Zomercursus Spanje en de Lage Landen

**Nederlands Instituut
Madrid (NIM)**

Van 17 tot 22 augustus organiseert het Nederlands Instituut Madrid een zomercursus over de banden tussen Spanje en de Lage Landen van de vijftiende tot de achttiende eeuw. De cursus valt binnen het programma van de Universidad Complutense de Madrid en wordt gegeven in San Lorenzo de El Escorial ten noordwesten van Madrid.

Aan de hand van tastbare bronnen (archiefdocumenten, boeken, schilderijen, gebouwen, meubels) worden allerlei onderwerpen bespro-

ken. Behalve de colleges zijn er ook excursies gepland om een deel van de bronnen in het echt te gaan bekijken.

De cursus is samengesteld door Raymond Fagel (Universiteit Leiden) en wordt verzorgd door specialisten uit Nederland en België, en uit Spanje. Je kunt deelnemen als toehoorder of als gast.

Er zijn beurzen beschikbaar. De voertaal is Spaans.

Op de internetsite van het NIM staat de informatie over de beurzen, inschrijving, etcetera.
www.nedinsmad.com
onder de knop 'kalender'.

So What?!

**Over vooroordelen,
discriminatie en racisme**

Bij LBR/SZR, Landelijk Bureau ter Bestrijding van Rassendiscriminatie / School zonder Racisme, zijn leerlingenfolders verkrijgbaar voor lessen over vooroordelen en racisme. *So What?!* is bedoeld voor leerlingen vanaf 12 jaar, *Nou En?!* is speciaal gemaakt voor groep 7 en 8 van de basisschool. In korte hoofdstukjes wordt ingegaan op zaken als 'Migranten, een bedreiging?', 'De koningin, een allochtoon?', regels en wetten m.b.t. immigratie en inburgering, vooroordelen, blijvende verschillen en een eigen doordacht standpunt (lieft het goede dus) leren innemen.

De folder (16 blz., in kleur) kost 1 Euro exclusief verzendkosten.
Bestellen bij:
www.lbr.nl

Voor informatie over de onderwijsactiviteiten van LBR/SZR:
www.lbr.nl/szr

Op zaterdag 22 november 2003 organiseert het instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Utrecht een nascholing over het eindexamenonderwerp

'MET DE LOEP OP LANCASHIRE' Katoen en samenleving 1750-1850

PROGRAMMA

9.30 - 10.00 uur - Ontvangst met koffie en thee
Opening door de dagvoorzitter drs. Marian van der Klein, lid van de stofomschrijvingscommissie

10.00 - 11.00 uur - prof. dr. Maarten Prak (Universiteit Utrecht)

Industriële Revolutie: breuk of continuïteit?

In de afgelopen anderhalve eeuw is het beeld van de Industriële Revolutie fundamenteel veranderd. Hoe dit beeld zich heeft ontwikkeld en hoe deze ontwikkeling verklaard kan worden, komt in deze lezing aan de orde.

11.00 - 12.00 uur - dr. Marlou Schrover (Universiteit Leiden)

Aanlappers en plusdrolsters. Arbeidsverdeling tussen vrouwen en mannen in de katoenindustrie.

Onder invloed van technologische vernieuwingen deden zich ingrijpende verschuivingen voor in de arbeidsverdeling tussen vrouwen en mannen in de katoenindustrie. In tegenstelling tot het gangbare beeld, was het echter niet zo dat mannen simpelweg door vrouwen vervangen konden worden.

12.00 - 13.00 uur - Pauze

In de lunchpauze is er gelegenheid bij de stands van de uitgeverijen de examenbundels en ander vakdidactisch materiaal in te zien.

13.00 - 14.00 uur - dr. Jan Kok (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis)

Gezinsvorming tijdens de Industriële Revolutie: ontwrichting of bevrijding?

Dankzij hun zelfverdiende loon konden [fabrieks]-arbeiders beslissen wanneer en met wie ze gingen trouwen. Volgens sommigen vertaalde de vrijheid zich zelfs in toegenomen seksualiteit vóór en buiten het huwelijk; de industriële revolutie zou daarmee de eerste seksuele revolutie hebben ingeluid. Critici van deze romantische visie wijzen op de moeilijke situatie van jonge arbeidsters in deze periode; ongehuwd

moederschap was een teken van hun kwetsbaarheid. Inmiddels stelt een groeiende groep historici dat de industrialisatie geen dramatische effecten op de gezinsvorming had: continuïteit was belangrijker dan verandering.

14.00 - 15.00 uur - dr. Erik Nijhof (Universiteit Utrecht)
Volg het spoor terug - de Industriële Revolutie in uw eigen streek.

De Industriële Revolutie is in Nederland later gekomen en heeft minder spectaculaire sporen nagelaten dan in Lancashire, maar overal zijn nog de sporen terug te vinden van de Industriële Revolutie in uw eigen streek. Deze vertellen ieder hun eigen verhaal over een stukje van die geschiedenis.

In deze bijeenkomst zal een overzicht gegeven worden van het specifieke industrialisatie-patroon van Nederland en haar diverse regio's. Tevens zal worden ingegaan op de methoden om dit industrieel erfgoed in uw omgeving op te sporen en te onderzoeken.

15.00 uur - Slotwoord van de dagvoorzitter

De nascholing vindt plaats in de Diepenbrockzaal, op Drift 21 te Utrecht.

Vanaf Utrecht CS circa 15 minuten lopen en bereikbaar met openbaar vervoer (bushalve Janskerkhof). Het bij deze cursus horende studiemateriaal - een reader en een handboek - ontvangt u bij binnenkomst. Na afloop van het programma worden certificaten uitgereikt.

De kosten bedragen 90 Euro [inclusief koffie, lunch en studiemateriaal]. Leden van de Alumnivereniging van het Instituut voor Geschiedenis krijgen 10% korting. U kunt zich aanmelden door contact op te nemen met het secretariaat van het instituut voor Geschiedenis, Kromme Nieuwegracht 66, 3512 HL Utrecht, t.a.v. mw. A. van den Hurk.

Tel 030-2536222 of e-mail: ges@let.uu.nl

U kunt hier ook terecht voor verdere informatie.

Nascholing Katholieke Universiteit Nijmegen 2003

Op vrijdag 26 september 2003 biedt de afdeling Geschiedenis van de KUN in samenwerking met het Instituut voor Leraar en School (ILS) en de Hogeschool van Arnhem en Nijmegen (HAN) een nascholingsconferentie aan over het CSE-onderwerp:

Met de loop op Lancashire, katoen en samenleving 1750-1850

De conferentie wordt gehouden in het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem.

De kosten bedragen € 95,- per persoon, inclusief reader, koffie/thee, lunch, afsluitend drankje en parkeerkosten.

Tijdens de lunch- en namiddagpauze is er een informatiemarkt van uitgeversmaatschappijen en documentatiecentra.

Ochtendprogramma (van 10.00 tot 13.00 uur):

- Mevr. dr. Angélique Janssens (KUN), *Mannelijkheid en vrouwelijkheid in de Industriële Revolutie*. Commentaar op de stofomschrijving vanuit genderperspectief.

Twee keuzelezingen:

- Dhr. dr. Lout Bots (KUN), *De Industriële Revolutie: een revolutie?* De jongste stand van zaken in het wetenschappelijk debat.
- Dhr. dr. Harry Jansen (KUN), *'The age of ruins is past. Have you seen Manchester' (Disraeli)*. De Industriële Revolutie in de stad van katoen en kapitaal.
- *HollandRama*, een multimediale presentatie.

Middagprogramma (van 14.00 tot 16.30 uur),
twee rondes met een keuze uit vijf vakdidactische workshops:

- Dhr. drs. Harry Havekes, docent geschiedenis en eindredacteur van de geschiedenismethode Pharos, *'Lancashire' toegepast op een andere regio*. Leerlingen dienen de geleerde stof te kunnen toepassen op andere, niet bestudeerde katoenregio's in Europa. In de workshop wordt door middel van activerende werkvormen zo'n vergelijking gemaakt.
- Dhr. drs. Jan de Vries, vakdidacticus geschiedenis en staatsinrichting bij het ILS-KUN, *Uitdagende begrippen*.

Begrippen worden vaak via klassikale instructie, een onderwijsleergesprek of via hand- en werkboek geleerd. Daarbij bestaat het kennen van het begrip meestal uit het reproduceren van de definitie; dat begrip wordt vervolgens doorgaans gedemonstreerd door het noemen van voorbeelden en kenmerken. In de workshop worden andere – uitdagende – werkvormen en leerresultaten voor begripsverwerving rondom het CSE gepresenteerd en geoefend.

- Mevr. drs. Corien Vuurman, vakdidactica geschiedenis en staatsinrichting bij het ILS-HAN en mevr. drs. Marga Altena (Centrum voor Vrouwenstudies KUN), *Arbeid: beeld en beeldvorming*. Tekeningen, schilderijen en foto's brengen de werkomstandigheden in 19^e-eeuwse fabrieken in beeld. Deze afbeeldingen op hun beurt dragen bij aan de beeldvorming van de industriële revolutie. In de workshop worden afbeeldingen aan een systematisch onderzoek onderworpen. Zien we wel wat we zien? Daarbij worden opdrachttypen gepresenteerd die deze andere kijk op afbeeldingen bevorderen.
- Openluchtmuseum Arnhem, *Huisnijverheid, weven en spinnen*. De leef- en werkomstandigheden van de huiswevers worden in beeld gebracht door een Tilburgse arbeiderswoning te bezoeken. Bijzondere aandacht wordt geschonken aan de hygiënische omstandigheden en ontwikkelingen en in de afgelopen 100 jaar. Ook in boerderijen uit de Achterhoek en Drenthe vinden we textielhuisnijverheid. De blekerij-wasserij, waar de thuis gesponnen garens gebleekt werden, zal daarbij niet worden overgeslagen.
- Openluchtmuseum Arnhem, *De stoommachine, stoom en melk*. In een boerderij uit het Friese Midlum dreef de rosomolen de karnton aan. In 1878 maakte deze vorm van energieaandrijving plaats voor de stoommachine, zoals in de zuivelfabriek Freia in Veenwouden. U krijgt uitleg over de werking van de machine en over de bereiding van boter en kaas.

U kunt zich voor deze studiedag inschrijven bij:

Mevr. Liesbeth Breedveld, Hogeschool van Arnhem en Nijmegen, Bureau NDO
Postbus 30011, 6503 HN Nijmegen
E-mail: Liesbeth.Breedveld@fe.han.nl

Opleiding Geschiedenis

Nascholingsconferentie 10 oktober 2003

Op vrijdag 10 oktober 2003 organiseert de opleiding Geschiedenis aan de Erasmus Universiteit Rotterdam een nascholingsconferentie voor geschiedenisleraren over het CE-onderwerp:

'MET DE LOEP OP LANCASHIRE'

Katoen en samenleving 1750-1850

Programma

Deel I

09.15-09.45

Historisch-wetenschappelijke lezingen

Ontvangst, koffie & thee

09.45-10.00

Welkom door opleidingsdirecteur prof.dr. Maria Grever

10.00-10.45

Inleiding op de stofomschrijving *Katoen en samenleving 1750-1850*

drs. Marian van der Klein (IISG en auteur stofomschrijving),

10.45-11.00

Koffie- & theepauze

11.00-11.45

Keuzelezingen:

1. *Stad en platteland tijdens de industrialisatie* door prof.dr. Paul van de Laar (EUR en Rotterdams Historisch Museum),

2. *Sociale verhoudingen en overlevingsstrategieën in de negentiende eeuw* door dr. Angélique Janssens (KUN)

12.00-12.45

Hoe revolutionair was de Industriële Revolutie? Met de loep op de techniekontwikkeling door dr. Dick van Lente (EUR)

12.45-13.45

Lunch en informatiemarkt

Deel II

14.00-15.00

Didactische training voor docenten

1e ronde workshops

Keuze uit een van de volgende workshops:

1. *Begrippen uit de industriële revolutie: uitdagende leerlingactiviteiten* door drs. Jan de Vries (vakdidacticus ILS/KUN)

2. *De techniek van vragen beantwoorden bij het CSE* door drs. Harry Havekes (docent s.g. Stevensbeek en auteur schoolmethode)

3. *Kwantitatieve en kwalitatieve bronnen bij Lancashire* door dr. Bert Altena (EUR)

15.00-15.30

Koffie- & theepauze en informatiemarkt

15.30-16.30

2^e ronde workshops

16.30-17.00

Afsluitend drankje

De kosten voor de nascholingsconferentie bedragen € 85 per persoon (inclusief reader, lunch en consumpties).

U kunt het inschrijfformulier uitprinten vanaf de website: www.fhk.eur.nl/evenementen

Voor meer informatie kunt u contact opnemen met
prof.dr. Maria Grever, grever@fhk.eur.nl (inhoudelijk)
of met drs. Léonie Lispet, 010-4082491,
lispet@fhk.eur.nl (inschrijving en organisatorisch).

De Leidse nascholing

**De Sectie Nascholing van het ICLON en de Opleiding Geschiedenis
van de Universiteit Leiden organiseren op**

Zaterdag 20 september 2003

een studiedag over het CE-onderwerp voor 2004-2005:

**'Met de loep op Lancashire'
Katoen en samenleving 1750 - 1850**

**Deze studiedag is bedoeld voor geschiedenisdocenten en
andere belangstellenden en dient als voorbereiding op het
examenonderwerp.**

Het programma bestaat uit lezingen en workshops. Een reeks deskundige sprekers zal de hoofdvraag en de deelvragen van het examenonderwerp behandelen en nuttige achtergrondinformatie verstrekken over de historische context. Sprekers die inmiddels hebben toegezegd zijn:

- mw.drs. C.A.P. Antunes (Universiteit Leiden)
- mw.prof.dr. M. Rose (Universiteit van Lancaster, UK)
- mw.dr. B.M.A. de Vries (Universiteit van Amsterdam)
- dr. C. de Voogd (Universiteit Leiden)
- prof.dr. P.H.H. Vries (Universiteit Leiden en Katholieke Universiteit Nijmegen)
- mw.dr. Th. Wijsenbeek (Universiteit Leiden)

Voorts zijn er praktijk-seminars waarin lesmateriaal voor de eindexamenstof wordt aangeboden.

De kosten voor de studiedag bedragen € 100,- per persoon.
Hierbij is inbegrepen een lunch, koffie/thee en een syllabus.
Leden van de VGN krijgen € 5,- korting en betalen dus € 95,-.
(Na 1 augustus zijn de kosten € 115,- en € 110,-)

U kunt zich reeds voorlopig inschrijven bij:

ICLON - Sectie Nascholing,
t.a.v. Mw. W. Waardenburg, Postbus 9555, 2300 RB Leiden.

Universiteit Leiden